
L'ús dels termes paremiològics en la història de la literatura catalana*

per Maria Conca i Josep Guia

En la frontera entre la llengua i la literatura, aquella que els especialistes han marcat en una disciplina o en l'altra, es troba la *paremiologia*: estudi de les expressions codificades per la tradició cultural i inserides metafòricament en el discurs, on funcionen com a actes de comunicació. La paremiologia és, d'altra banda, aquella terra de tots i de ningú, és l'indret on, sovint, lexicògrafs i lingüistes no han arribat i on historiadors i crítics de la literatura han passat de pressa deixant molt poques petjades. Potser per això la història de la paremiologia catalana encara s'ha de fer i aquest treball n'és una aportació que pretén d'aclarir la rica i variada terminologia que acompanya el nostre objecte d'estudi.

En aquesta recerca, ens han interessat no tant els proverbis en ells mateixos com la manera de designar-los i d'introduir-los en els textos per part dels autors. A grans trets, hom troba els proverbis intertextualitzats de dues maneres: anunciats mitjançant una fórmula introductòria o inserits directament. En el primer cas, volem remarcar que la fórmula, on es pot incloure o no algun terme paremiològic, suposa una referència explícita a la citació d'un discurs reportat, el proverbi, posseïdor d'una veu col·lectiva formada per totes les que anteriorment l'han proferit i a les quals s'uneix la del darrer locutor, per tal d'aconseguir un reforçament d'autoritat del propi discurs. En el segon cas, quan s'insereixen sense cap fórmula, la veu col·lectiva resta implícita, més dissimulada si es vol, però sempre garantint la veritat del proverbi.

* Aquest treball ha estat realitzat a la Universitat de València i s'ha comptat, per a la seva elaboració, amb l'ajut de la DGICIT (projecte d'investigació núm. PS91-0134).

El coneixement de la incidència d'ús dels termes paremiològics ens ha permès de treure conclusions sobre el significat i la vigència d'aquests termes en uns períodes i uns altres de la història, així com sobre els diversos gèneres literaris on s'inclouen.**

1. Exemples comuns i paraules, dits i proverbis de savis

Des del final del segle XIII i durant el XIV i el XV apareixen en català moltes obres de gènere proverbial,¹ que recullen ara sentències sàvies d'autors clàssics, grecs o llatins, o de fonts àrabs o jueves, ara proverbis creats pels autors del moment, els uns i els altres barrejats amb dites populars d'autoria desconeguda, alguns amb glosses i altres sense, rimats o no, etc., però sempre amb una clara intenció didàctico-moral. Un cas a part, perquè escriví en provençal, és el de Guillem de Cervera, el primer autor català de gènere proverbial, que ja usa amb naturalitat el mot proverbí a la seva obra *Versos proverbials*.²

La generalització del terme proverbí coincideix amb la traducció de les *Parabola Salomonis* com a *Proverbis de Salomó*,³ els quals esdevingueren els més coneguts arreu de la cultura judeo-cristiana, fins al punt que, quan hom citava un proverbí, l'atribuïa sovint a Salomó. Al *Llibre dels feits* (entre el 1245 i el 1276), de Jaume I, trobem una única menció al mot *proverbí*: «Car diu Salomó en sos *proverbis* que la nit ha consell» (cap. 145); i la frase no és de Salomó.⁴ Així mateix, al manuscrit del segle XIV existent a la Biblioteca Universitària de València que conté els *Mil proverbis* (1302), el copista els adjudica a Salomó i substitueix l'èxplicit del mateix autor, conservat en un altre manuscrit: «Aquests *proverbis* féu e dictà mestre Ramon Llull de Mallorca, venent d'oltramar en l'any de nostre Senyor Déus Jhesucrist M.CCC e dos.»⁵

** A causa de la gran diversitat dels textos reportats, procedents de manuscrits, en un cas, i d'edicions prínceps, crítiques, de divulgació, etc., hem optat per unificar-ne la transcripció, en la mesura que ha estat possible (tret dels textos més modernitzats), segons els següents criteris normatius: resolució de les abreviatures; separació de les aglutinacions, amb ús del punt volat i del guionet; regularització de l'apòstrof, dels accents, del punt de geminació de la doble /i dels signes de puntuació; unió de les separacions indegudes; regularització de l'ús de les majúscules i de les vocals àtones, tret del cas *rafran* i *rafany*; substitució de /i y/ per /l/ en so palatal; regularització de *s*, *ss* i *ç*; normalització de la *b* inicial i final, tret del cas *refranch*; regularització de *i*, *j* i *y*; regularització de *g* i *j* i del dígraf *gu*; substitució de *ñ* pel dígraf *ny*, tret del cas *refrain*; normalització de *t* i *d* finals; regularització de *u*, *v* i *b*; substitució de *ch* per la grafia corresponent, en cada cas; els termes paremiològics, així com els barbarismes i els textos d'altres llengües, en cursiva.

1. Vid. M. CONCA, *Una aproximació pragmàtica als llibres proverbials catalans*, «Caplletra», 7 (València-Barcelona 1990).

2. G. DE CERVERA, *Versos proverbials*, a cura de J. COROMINES (Barcelona 1991), ps. 16, 90, 107, 180, 268 i 320.

3. M. MALOIX, *Proverbes, sentences et maximes* (Paris 1986), p. VII, observa que «per als arameus i els hebreus, el *proverbí* és la paraula d'un savi i, per una mena de procronisme, les *Paraules de Salomó* esdevenen *Proverbis de Salomó*». Així s'esdevé a les traduccions catalanes, com ara la continguda a la *Bíblia rimada* (circa 1300), d'autor anònim, conservada a la Biblioteca Colombina de Sevilla. També en italià, a la primera meitat del segle XIII, tenim el *Splanamento de li proverbi de Salamone*, de Giraldo Pantecchio.

4. Segons observa F. SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques* (Barcelona 1971), p. 262, aquesta citació no deu ser dels *Proverbis* ni tan sols de la *Bíblia*, encara que J. BRUGUERA, *Llibre dels feits del rei en Jaume*, vol. I (Barcelona 1991), p. 128, opina que és una al·lusió a l'*Eclesiàstic*, 40.5, opinió que, al nostre entendre, és discutible, perquè el sentit de la sentència de l'*Eclesiàstic* és diferent del del proverbí reportat per Jaume I.

5. Vid. Ll. FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, *El texto de los Mil proverbis de Ramon Llull atribuido a Salomón en un códice valenciano del siglo XIV*, «Homenaje a Millàs-Vallicrosa», vol. I (Barcelona 1954), ps. 551-586.

Nogensmenys, el terme *proverbi*, en aquesta època, conviu amb *dit*, *paraula*, *exemple* (amb les seves variants), *amonestament*, *manament*, *mot*, *vers*, *consell*, etc., encara que hom pot observar-hi certes especialitzacions d'ús en funció de llur adequació al context, de les connotacions sàvies o populars de la frase reportada, de la seva condició de frase d'autor o anònima, amb marcades diferències pel que fa a llur contingut paremiològic, molt clar en el cas de *proverbi*, molt irregular en el d'*exemple* i molt rar en el cas de *consell*, per exemple.

Al *Llibre dels feits*, els proverbis, tret del cas referit més amunt i dels que hi són introduïts directament, van precedits del mot *exemple* (que també hi és emprat en la seva accepció més comuna de fet o supòsit que és convenient d'imitar): «E quan nós oïm açò que ells ens dixeren plac-nos molt, e atorgam-ho, car diu un *exemple* antic: qui no da ço que dol, no pren ço que vol» (cap. 244); «però no ho farem així com diu un *exempli*: qui sol va a Roma pec se'n torna» (cap. 542); o bé, en tractar-se de citacions bíbliques, són introduïdes en alguns casos amb *paraula* o *mot*: «E membrà'ns bé una paraula que ·ns retrau la sancta Scriptura, que diu: *omnis laus in fine canitur*» (cap. 1); «E coneguem e entenem per veritat aquest mot que diu l'Escriptura: *omnia pretereunt preter amare Deum*» (cap. 1); «E nós dixem-li que una *paraula* li retrèiem que diu nostre Senyor en l'Evangeli: *gloriam meam altero non dabo*» (cap. 527).

Jafudà Bonsenyor no utilitza el mot *proverbi* i sí *paraula* i *dit*, tal com ens diu al títol i a la presentació del *Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs* (1298): «Com lo molt alt, e molt noble, e molt poderós senyor en Jaume [...] haja manat a mi Jahudà, jueu de Barcelona, fill de n'Estruc Bonsenyor ça enrerà, que jo deguéss ajustar e ordonar *paraules* de savis e de filòsofs e trer de llibres aràbics e aquells tornar escriure en romanç.»⁶

Nogensmenys, al *Llibre de saviesa del rei En Jacme d'Aragó*, de datació controvertida, trobem una rica enumeració de termes paremiològics: «Los filòsofs són entesos savis, e d'ells aprèn-ne hom tota sapiència, e tot bon seny, e tot bon *proverbi* e tot bon *exempli*, e gran bon saber ha enteniment dels hòmens en llurs paraules. Car quant a l'home, qui ha gran set ab calor, li donen aigua freda a beure, en axí los *dits* dels savis tals *paraules* e *eximplis* foren, que ·ls cors dels hòmens encesos s'hi reposen [...] E jatsia açò que cada un dels savis tingué escrit en llurs segells bons *proverbis*, e bons *eximplis*, segons lo seny de cascú...»;⁷ els *proverbis* ja no hi són únicament de Salomó sinó dels filòsofs i els savis en general, la qual cosa —aquest ús del mot *proverbi*— és sorprenent el segle XIII i no gaire freqüent el XIV.

A cavall dels segles XIII i XIV, Ramon Llull emergeix com una figura senyera en la història de la paremiologia catalana, no sols per la seva vasta producció, sinó també perquè anomena els proverbis propis *Proverbis de Ramon*. Hom podria pensar que Llull, amb aquest títol, parafrasejava Salomó i, tanmateix, quan l'esmenta no ens el presenta com a autor dels *Proverbis*,⁸ a diferència del que fa quan cita Mahoma, de qui, al *Llibre del gentil e los tres savis* (circa 1270), diu: «Segons que ·s reconta en l'Alcorà, e en los Proverbis de Mafumet»; «Respòs lo sarraí [...] e segons que diu lo nostre profeta Mafumet en sos *Proverbis*»; «la qual prenen de l'Alcorà [...] e dels *Proverbis* de Mafumet».⁹

6. J. BONSENYOR, *Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs. Los Proverbis de Salomó. Lo llibre de Cató*, a cura de G. LLABRÉS (Palma de Mallorca 1889), p. 1.

7. *Llibre de saviesa del rei En Jacme d'Aragó*, a cura de G. LLABRÉS (Santander 1908), p. 7.

8. *Vid.* les entrades «proverbi» i «Salomó» a M. COLOM MATEU, *Glossari general lullà*, cinc vols. (Mallorca 1982-85).

9. R. LLULL, *Obres essencials*, vol. I (Barcelona 1957), ps. 1.131 i 1.133.

Llull, que dominava el gènere proverbial i estava convençut de la capacitat pedagògica del proverbi, ens el presenta als *Proverbis de Ramon* (1296) com a «breu proposició que conté en si molta sentència» i ens informa, en anunciar els més de sis mil proverbis del llibre, que «volem fer molts proverbis per ço que per ells molta doctrina donem».¹⁰ Cal observar el significat que s'hi dóna al mot *sentència*, en el sentit de doctrina o opinió sàvia, que retrobarem en altres autors.

No és aquesta l'única obra de gènere proverbial de Llull, car probablement abans ja havia escrit els *Proverbis d'ensenyament* (circa 1279):

*Proverbis fas d'ensenyament,
perquè hom vinga a salvament,
los quals vol trametre Ramon
a tots los homs d'aquest món...*¹¹

Posteriorment vindrien els *Mil proverbis* (1302), on ens en dóna una acurada definició: «com sia açò que *proverbi* sia instruhiment i breument signiffica veritat de moltes coses».¹² I encara es té notícia d'un altre recull (*unum librum quem feci de novo, de proverbii nominatum*), diu en una carta adreçada al rei Jaume II, circa 1307), avui perdut.

Així mateix, pel que fa a la polisèmia del mot *exemple*, Ramon Llull l'explica magistralment a l'*Arbre exemplifical* (1295): «Los *exemplis* que proposam donar volem departir en dues parts, ço és a saber, en *recontaments* e *proverbis* encercats segons les natures dels arbres [...] segons ço que direm, doctrina darem com hom se pusca haver a atrobar novells *proverbis* i novells *recontaments*»,¹³ tot i que, després, ell mateix no seguirà escrupolosament aquesta classificació i també barrejarà els termes.

Observem que Ramon Llull fa *proverbis*, però gairebé no en cita; de fet, al llarg de la seva obra no sol fer citacions textuais i sempre reelabora, sempre rescric, les seves fonts amb intenció didàctica.

Tot i que per fer una valoració acurada de l'ús dels termes paremiològics en els textos traduïts caldria tenir en compte els textos originals, notem que l'anònim traductor trescentista del *Llibre de Cató* usa els mots *exemple*, *manament* i *amonestament*: «llig volonter, e sies membrant dels *eximplis* bons que llegiràs»; «seràs remembrant dels *eximplis* e dels *amonestaments* dels nostres antics antecessors»; «aprin lligent los *eximplis* e els *amonestaments* de les Santes Scriptures»; «si tu llegiràs soven los meus *manaments* o *amonestaments* conixeràs quals coses són profitoses e quals deus esquivar»; i per esmentar un proverbi probablement vulgar i anònim utilitza una expressió que, amb diverses variants, trobarem sovint: «cor hom diu *entigament* que pijor és aigua queda que rebea, e pus perillosa».¹⁴

Igualment podem dir del traductor, també del segle XIV, del *Llibre de consolació e de consell*, d'Albertano da Brescia, el qual usa el mot *exemple* en sentit genèric («E

10. R. LLULL, *Obres originals*, vol. XIV, a cura de S. Galmés (Palma 1906-38), p. 1.

11. A. MOREL-FATIO, *Proverbes rimés de Raimond Llull*, «Romania», vol. XI, núm. 188, ps. 188-202.

12. Aquesta és la lligó del manuscrit conservat a la Biblioteca de la Universitat de València, segons la transcripció de LL. FARAUDO —vegeu la nota 5—, la qual ens sembla més fidedigna que la de l'altre manuscrit, de la Biblioteca Provincial de Palma, transcrit per S. Galmés —vegeu la nota 10—, que diu així: «com sia açò que *proverbi* sia estrument qui breument certfic veritat de moltes coses».

13. R. LLULL, *Obres essencials*, vol. I (Barcelona 1957), p. 799.

14. *Lo llibre de Cató*, a cura de G. LLABRÉS (Palma de Mallorca 1889), ps. 96, 101, 106, 114 i 117.

per ço lligeràs, student e gardant molt curosament, l'*eximpli* de la semblança e les auctoritats dels savis escrites en aquest llibre») i com a terme paremiològic que introdueix una frase sàvia («segons l'*exempli* qui és escrit: curós engiyn fa hom noble treballant, cor gran estudi aparella glòria e honor»), i els mots *paraula*, *dit*, *amonestament*, *consell*, *manament* i *vers*: «la *paraula* que dix Ovidi»; «E aquella *paraula* la qual los savis dixeran en la fin, [...] ben me pens que és estat *dit* de savis, e bon *amonestament*»; «nostra voluntat és de seguir lo teu *consell* e obeir als teus *amonestaments* e *manaments*»; «l'*amonestament* de Sèneca»; «la *paraula* de Salamon»; «Perquè un *vers* és qui diu: mellor cosa és jaspis que aur, e seny que jaspis, e fembra que seyn, mas res no és mellor que fembra»; «e per ço dix lo *vers*: ús e custuma fa lleugerament aprendre tota sciència». Així mateix, per introduir sentències sense autor utilitza expressions com ara «vulgarment sol hom dir», «hom sol dir», «generalment sabem», «perquè ·s sol dir», «tots temps he oït dir», a més d'altres parèmies intertextualitzades sense anunciar-les prèviament. Pel que fa al mot *proverbi*, només hi apareix tres vegades i sempre en referència al títol del llibre de Salomó.¹⁵

Aquestes mateixes pautes terminològiques són seguides en la traducció d'una altra obra del mateix autor, el tractadet anomenat *Doctrina de bell parlar*,¹⁶ on apareixen usats, amb una lleu significació paremiològica, *oració*, *dit* i *consell*, així com *paraula*: «la *paraula* de Salomó qui diu axí: temps hi ha de parlar e temps de callar», on només són esmentats com a *proverbis* els de Salomó: «E diu Salomó en los seus *Proverbis*: axí és aquell impacient qui ·s mescla en la baralla dels altres com és aquell qui passa per algun lloc e pren lo ca en les orelles»; i on alguns probables *proverbis* coneguts popularment i anònims són introduïts amb les expressions «per ço hom diu» o «car costum és de dir».

Ramon Muntaner, a la seva *Crònica* (1325-1328),¹⁷ tret dels *proverbis* inserits directament, utilitza la majoria de les vegades el terme *exemple*, tant per introduir similis com per introduir *proverbis*: «És veritat l'*eiximpli* qui es diu que d'aquell mal mor hom de què hom ha paor» (cap. LXI); «pot hom dir l'*eixempli* que es diu en Catalunya, que espina con púnyer deu, aguda neix» (cap. XCV); «E podem dir l'*eixempli* que es diu en Catalunya, que com alcú diu: volria que aital lloc fos nostre, l'altre respon: bé par que poc vos costa» (cap. CIII); «E açò feu sàviament, perquè diu l'*eiximpli* del prohom: tramit savi, e no li digues què faça» (cap. CXLVII); «E així l'*eiximpli* és ver, del català, qui diu: fé plaer, e no guards a qui» (cap. CCXXXIV); tret d'altres ocasions, que utilitza *paraula*: «Bé és la *paraula* que dix lo savi: que tot lo seny d'Espanya és en testa de cavalls» (cap. LXIX); «la *paraula* que es diu en Catalunya, que a vegades no es sap hom d'on se ve mal ne treball» (cap. CCXLVIII); i d'una sola ocasió que utilitza *proverbi*, justament en el mateix paràgraf on anuncia «l'*eiximpli* de la mata de jonc», la qual cosa ens fa pensar que Muntaner volgué evitar la polisèmia d'*exemple* i trià un altre mot: «e plàcia-li que li vaja lo cor al *proverbi* que diu lo català: que no són tots amics aquells qui rien a hom. E així la casa de Mallorca e de Sicília, qui porten lo seu senyal e ab aquell han a viure e a morir, reja e mantenga contra tots los hòmens del món. E males gents no metessen als en son cor; e membre-li de l'*eiximpli* de la mata de jonc, que en ells ha lloc a recordar» (cap. CCXCII).

És en aquest text de Ramon Muntaner on hem vist el terme *proverbi* utilitzat per primera vegada per designar un *proverbi* popular i anònim. D'altra banda, al capítol XV també l'utilitza per fer referència a un text probablement bíblic.

15. A. DA BRESCIA, *Llibre de consolació i de consell*, a cura de G. E. SANSONE (Barcelona 1965), *passim*.

16. *Opúsculos catalanes*, «Memorias de la RABLB», vol. II (Barcelona 1868), ps. 591-613.

17. F. SOLDEVILA, *op. cit.*, ps. 665-1.000.

També trobem l'ús del mot *exemple* per introduir un proverbi, segons el costum medieval, en una lletra de Pere el Cerimoniós a Bernat d'Olzinelles, de l'any 1347: «E és cert e *exemple* antic que amistat d'una part non pot durar»,¹⁸ i en la d'Alfons de Gandia i de Foix, dit el Vell (1332?-1412), a la seva filla: «Car diu l'*exempli* que aquell demana qui bé serveix».¹⁹

2, *Proverbis* vulgars

Jacme d'Agramont, al *Regiment de preservació de pestilència* (1348),²⁰ introdueix algun proverbi directament, d'altres els anuncia mitjançant expressions allusives a llur popularitat, com ara «diu hom vulgarment», «diu-se encara vulgarment», etc., i una sola vegada fa esment al mot *proverbi*, en introduir-ne un de força conegut, que adjectiva —per primer cop, segons les nostres dades— de «vulgar»: «e car tan pregon no ·s lo foc que ·l fum no n'isque, segons vulgar *proverbi*», mentre que, d'altra banda, els *Proverbis* de Salomó els esmenta encara en llatí: *Parabole Salamonis*.

Aquestes adjectivacions del mot *proverbi*, tendents a diferenciar la dita popular de la frase culta (i, en particular, dels *Proverbis de Salomó*), són freqüents en aquesta època. Les trobem tant a l'oratoría culta de mestre Felip de Malla («Cert, bé diu ver lo *proverbi* vulgar no llous lo jorn tro que veges lo vespre, car del matí al vespre se muda lo temps, segons que diu lo savi»)²¹ com als *Sermons* de fra Vicent Ferrer («car diu lo *proverbi* vulgar: mal està la stopa prop lo foc [*Purificatio beate Marie, circa 1416*]),²² a les *Lletres misives* dels Jurats de València («tota vostra terra crida que advocats juristes la devoren, e aquesta clamor no és de prop, ans és de lluny, de mil anys, de què proceí lo vulgar e antic *proverbi*: draps de França e llibres de Bolunya consumen Aragó e tota Cathalunya» [carta al rei Martí, 12-IX-1399]; «segons vulgar *proverbi*, petit hom gran castell pren, quan no hi ha qui ·l li deffén» [*id.*]; «vulgar *proverbi* és que cossari, ab encontre d'altre cossari, no fa son prou» [*id.*]),²³ a la traducció catalana, de començament del segle XV, del *Llibre de bones costumes dels hòmens e dels oficis dels nobles*, de Jaume Cessulis («los dits romans havien entre si per *proverbi* vulgar que rei sens lletres és així com ase coronat»; «E diu lo *proverbi* vulgar que qui no guarda ço que despèn, ans accepta que no s'ho sent»), on també trobem, així mateix, *proverbis* introduïts amb l'expressió «es dit vulgarment», o similars, i un parell d'especificacions dels *proverbis* com a «dels savis» («Diu lo *proverbi* dels savis que cové que l'hom sia senyor e no sirvent de pecúnia»; «Diu lo *proverbi* dels savis: engan és prendre ço que no pots retre»)²⁴ a la traducció catalana, igualment quatrecentista, del *Breviloqui* de Joan de Gal·les, on, al costat de diversos passatges dels *Proverbis*, esmentats així, trobem: «segons lo comú *proverbi* qui diu: com haurà ton amic la fortuna pròspera e favorable, serviràs-li la cara placent e alegre, seguint la tue cara la sua fortuna; e quant la fortuna se muda, gira-li la cara»;²⁵ i a la *Disputa de*

18. *Epistolari de Pere III*, vol. I, a cura de R. GUBERN (Barcelona 1955), p. 86.

19. *Opúsculos catalanes*, «Memorias de la RABLB», vol. II (Barcelona 1868), ps. 589-591.

20. J. D'AGRAMONT, *Regiment de preservació de pestilència*, a cura de J. VENY (Tarragona 1971).

21. F. DE MALLA, *Memorial del pecador remut*, vol. II, a cura de M. BALASCH (Barcelona 1982), p. 205.

22. V. FERRER, *Sermons*, vol. V, a cura de G. SCHIB (Barcelona 1984), p. 108.

23. A. RUBIO VELA, *Epistolari de la València medieval* (València 1985), ps. 125-126.

24. J. CESSULIS, *Llibre de bones costumes dels hòmens e dels oficis dels nobles* (Barcelona 1902), ps. 23, 74, 75, 84 i 92.

25. J. DE GAL·LES, *Breviloqui*, a cura del P. NORBERT D'ORDAL (Barcelona 1930), p. 52.

l'ase (1417), de fra Anselm Turmeda: «el comú *proverbi* diu: si vols que digui bé de tu, no digues mal de ningú».²⁶

Fins i tot podríem citar com a mostra d'aquestes progressives connotacions vulgars del mot *proverbi* les correspondències llatines de les entrades «*exemple vulgar*» i «segons vulgarment se diu» del *Liber elegantiarum* (1489),²⁷ de Joan Esteve: «*Exemple vulgar. Ut in proverbio est oculus eni domini pascit equum*»; «Segons vulgarment se diu. *Ex illo trito pervulgato os proverbio*».

Tornant a la *Disputa de l'ase*, en tots els altres casos que els proverbis hi són introduïts amb el mot *proverbi*, aquest no va acompanyat de cap adjectiu vulgaritzador (tal com ja havia iniciat Ramon Muntaner): «car el *proverbi* diu que qui diu mal, el vol oïr»; «tenint en memòria el *proverbi*: quan veuràs la barba de ton veí cremar, posa la teva a salvar»; «segons el *proverbi*: mala capa cobre sovint bon bevedor»; «el *proverbi* diu: tal compte com et fa ton compare, tal li fas»; «el *proverbi* diu, frare Anselm, que del mal que hom té por, d'aquell mateix mon», la qual cosa no impedeix fra Anselm de recordar, a la mateixa obra, l'autoria dels *Proverbis* per part de Salomó: «Salomó [...] diu en el llibre per ell fet, anomenat els *Proverbis*». Així mateix, n'hi ha molts d'introduïts directament, sense anunciar-los prèviament.

3. Dits de savis i altres dits

El mot *dit*, tal com hem vist fins ara, continuem trobant-lo per referir-se a expressions fixades, generalment sentències sàvies, encara que també apareix sovint per designar el que hom diu o ha dit, és a dir, el discurs lliure.

A la *Disputa de l'ase* és emprat el mot *dit* en referir-se a un savi («confirmant el *dit* del gran filòsof Aristòtil...»), de la mateixa manera que ja l'utilitzava R. Llull en referir-se als profetes («contemplave Blanquerna Déu [...] en los *dits* dels sants profetes»),²⁸ així com molts altres autors dels segles XIII i XIV.

Amb aquest sentit de citació sàvia perviu *dit* al llarg del segle XV: «E pensants en açò, oçórrec-nos un *dit* d'Isaïes, qui diu [...], venc-nos entre mans un *dit* d'un sant doctor molt solemne ...» (proposició del rei Martí a les Corts de Perpinyà, 1406); «deu hom bé entendre los *dits* de saviesa dels antics philòsoffs» (*Llibre del tresor*, 1418); «Aital argument usà molt Sòcrates en sos *dits*» (*ibid.*, 1418); «los *dits* de Sèneca» (*ibid.*, 1418); «Per bé que els *dits* dels savis jo record» (poema «Qui serà cell del món superior», segon dels dedicats per Ausiàs March a la mort de la seva dama, 1445); «aquell bon rei en Martí [...] coronà la dita nació e li apropià per les seues singulars fidelitats aquell *dit* del psalmista: *Gloriosa dicta sunt de te, Catalonia*» (parlament del cardenal Margarit a les Corts de Barcelona, 1454); «*Suma de collacions e dits dels sants pares*» (títol d'una obra que apareix a l'inventari de llibres de la reina Maria, muller del Magnànim, 1458); «*Dits de Jesucrist*» (*ibid.*); «*dits* d'en Pertusa» (*Espill*, circa 1460); «*Dit* o sentència d'algun home d'autoritat. *Scitum*»

26. A. TURMEDA, *Disputa de l'ase*, a cura de M. OLIVAR (Barcelona 1928). Pel que fa a les citacions, cal fer la reserva que el text català d'aquesta obra és traducció de la versió francesa (Lió 1544), ja que el text original català no ha arribat fins a nosaltres ni en cap còpia manuscrita ni en cap exemplar de l'edició barcelonina del 1509.

27. J. ESTEVE, *Liber elegantiarum* (Venècia 1489; edició facsimil: Castelló de la Plana 1988).

28. J. COROMINES, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, vol. III (Barcelona 1982), p. 144.

(*Liber elegantiarum*, 1489); «lo dit de Petrarca: *Piaga per allentar l'arco non sana*» (*Regoneixença e moral consideració contra les persuasions, vicis e forces d'amor*, de Francesc Carròs, circa 1496); «los dits d'Aristòtil, doctor molt sabut» (*Lo procés de les olives*, 1497).

Nogensmenys, el mot *dit* és sovint usat en aquest segle, com ja ho era en èpoques anteriors, en un sentit més genèric, com ara a la «Cançó d'opòsits» (primer quart del segle XV), de Jordi de Sant Jordi («Prenga xascú ço que millor li és/de mon dit, vers reversat d'escriptura»),²⁹ al *Llibre de fra Bernat* (circa 1415), de Francesc de la Via («Lo cavaller ab gran delit/fa sa requesta,/ab humils dits e clina testa»),³⁰ a diversos poemes d'Ausiàs March (1397?-1459) («e quan ho dic, de mos dits me desmenten» [«Fantasiant, Amor a mi descobre...»]; «lliça mos dits mostrants pensa torbada» [«Qui no és trist, de mos dictats no cur...»]; «e los meus dits amb los fets provaré» [«Veles e vents han mos desigs complir...»]; «e que mos fets amb los dits enferesca» [«No pens algú que m'allarg en paraules...»]; «Molts són al món que mos dits no entengueren» [«Puis me trob sol en amor, a mi sembla...»]),³¹ al poema «Doleu-vos, enamorats...», de Pere Torroella (mort abans de 1495) («Recordant aquestes coses,/mos dits no tingau en vil»),³² a la *Història de la filla de l'emperador Contastí*, d'autor anònim, del segle XV («segons lo seu dit, ella no és àvol fembra ni d'àvol afer»),³³ o al *Liber elegantiarum* (1489), de Joan Esteve («Mesclar o aplicar los dits o sentències dels altres a hom mateix. *Compilare est aliena dicta suis intermicere*»), on també el trobem com a sinònim de *proverbi*: «*Dit o proverbi contra aquelles qui una cosa dien de paraula e altra n fan de fets. Dictum in eos qui unum verbis aliud re agunt*».

D'altra banda, fra Anselm ja havia usat *dit*, en el sentit de frase sentenciosa, al *Llibre de bons amonestaments* (1398):

Tu, llegidor qui llegiràs
lo meu llibre, si hi veuràs
algun bon dit, aquest pendràs,
e l'altre lleixa.³⁴

4. Generalització d'exemple i de proverbi

La polisèmia del mot *exemple* encara perviurà fins a la fi del segle XV, mentre que *proverbi* s'alliberarà de la seva connotació necessàriament culta, d'una banda, i de l'adjectivació vulgaritzadora, de l'altra.

Al *Llibre de bons amonestaments* trobem el mot *exemple* en el sentit de lliçó o ensenyament:

29. M. DE RIQUER i L. BADIA, *Les poesies de Jordi de Sant Jordi* (València 1984), p. 228.

30. *Blandin de Cornualla i altres narracions en vers dels segles XIV i XV*, a cura d'A. PACHECO (Barcelona 1983), p. 269.

31. A. MARCH, *Antologia poètica*, a cura de J. FUSTER (Barcelona 1959) ps. 84, 96, 104, 124 i 152.

32. *Poesia catalana del segle XV*, a cura de J.-LL. MARFANY (Barcelona 1967), p. 62.

33. *Narrativa breu catalana. Segles XIV-XV*, a cura de J. M. RIBERA (València 1990), p. 82.

34. A. TURMEDA, *Llibre de bons amonestaments, i altres obres*, a cura de M. D'EPALZA (Palma 1987).

Si l'arbre gran vinclar volràs,
ans que no el vincles trencar l'has;
del poc, faràs ço que et volràs.
Vet bon eximpli.

Pa alís fa mal ventrell.
Açò és *eximpli* de bon consell:
no deu hom res obrar per ell
fins llevat sia.

Mentre que, en el sentit de contarella, el trobem a les *Cobles de la divisió del regne de Mallorca* (1398), on fra Anselm Turmeda fa un símil que recorda el de la mata de jonc de Muntaner:

Un *eximpli* us en vull dar:
tres llances ensems lligades
a tard se ponan trencar
mentre sien ajustades...³⁵

També són *exemples* o *semblances* els relats breus dels *Sermons* de fra Vicent Ferrer.

F. Eiximenis, al *Terç del Crestià* (1384), usa el terme *exemple* tant en el sentit de conte o faula com en el de proverbi: «Diu l'*eximpli* que un mal hom és senyor de cent bons» (cap. 90), la qual parèmia ens la dóna posteriorment com a pròpia de Valeri Màxim: «Diu Valeri que un vil hom és senyor de mil bons» (cap. 822).³⁶ Al llarg de l'obra, hi introdueix parèmies conegudes, anunciades amb el mot *proverbi* convenientment adjectivat («antic», «comú», «català», etc.): «diu lo *proverbi* comú: Déus te dó contenda ab hom qui no t'entenda» (cap. 103); «és *proverbi* antic, que cascú és aital com les sues companyies» (cap. 129); «com diu lo *proverbi* comú: per dir les veritats e per no consentir a males voluntats, se perden les amistats» (cap. 129); «lo *proverbi* català qui fo feït del bon vi, diu axí: que qui ben veu, bé alluca, e qui ha bon cap, bé açuca, e qui ha bons peus, bé truca: mas, sobretot, lo bon vi mata la cuca» (cap. 182);³⁷ i ens en dóna altres d'elaboració pròpia, igualment anunciades amb el mot *proverbi*, aquesta vegada sense cap adjectivació: «E el pare [...] dix-li los següents *proverbis*: Lo primer fo aquest: Si creus aquell qui t'ama/mai no perdràs ta fama [...] Lo segon *proverbi* fonc aquest: [...] qui vol altre decaure/ell s'aparell a caure» (cap. 106).³⁸

Al *Llibre de les dones* (circa 1390),³⁹ Eiximenis també utilitza el mot *exemple* per introduir proverbis: «dona finestrera, ne préssec ab costera, no porà molt durar, segons que diu l'*eximpli* comú» (cap. 16); «diu l'*eximpli* comú: caritat ordenada a si meteix deu començar» (cap. 136); «Diu l'*eximpli* que: ne parlar és gran faent, ne pagès sofferent» (cap. 177); «dix l'*eximpli* que tal menaça que ha pahor» (cap. 272); o el mot *proverbi*, amb qualificatiu o sense: «car diu lo *proverbi* que qui ama En Bertrà, sí ama lo seu ca» (cap. 84); «diu lo *proverbi*: diu-me en Pere ab qui va, e jo dir-t'he què fa» (cap. 132); «és *proverbi* comú que: qui vol amic trobar, guard-se

35. *Ibid.*, p. 41.

36. F. EIXIMENIS, *Lo Crestià*, a cura d'A. HAUF (Barcelona 1983).

37. J. COROMINES, *Altres fragments de poemes d'Eiximenis deixats en les seues obres en prosa*, «Miscel·lània Sanchis Guarnier» (València 1984), ps. 89-90.

38. F. EIXIMENIS, *Contes i faules*, a cura de M. OLIVAR (Barcelona 1925).

39. F. EIXIMENIS, *Lo llibre de les dones*, a cura de F. NACCARATO (Barcelona 1981).

entre avars no·l vulla cercar» (cap. 134); «Diu lo *proverbi* antic: A llengua desfrenada ten-li a prop morrada» (cap. 145).

Al *Dotzè del Crestià* (1387),⁴⁰ a més dels molts proverbis que intertextualitza directament i d'altres que hi són presentats amb fórmules com ara «ço que tostemps oí dir», «diu hom», «dix lo savi», etc., F. Eiximenis usa indistintament els termes *exemple* i *proverbi* per introduir-los-hi, amb o sense: adjectius qualificadors «car diu l'*eximpli*: Aital és cascun com aquells ab qui contrasta. Per tal diu l'*eximpli*: Digues-me ab qui iràs e jo dir-t'he què faràs!» (cap. 499); «estec fet aital *proverbi*: Qui a senyor mal consellarà, per lo cap primer se'n darà» (cap. 561); «lo *eximpli* comú qui diu: Qui no hi és no fa fretura» (cap. 628); «E per tal diu lo *eximpli* comú que amor de senyor no és alou» (cap. 628); «com sia comú *proverbi* que aital és l'hom com les sues companyies» (cap. 650); «car *proverbi* és comú que no comana hom al gat la sardina ni a la rata lo baccó» (cap. 685); «car diu l'*eximpli* que qui pare ha jutge, segur va a cort» (cap. 698); «Per tal diu l'*eximpli* comú: Partex-te dels teus e aïrar-t'ha Déus» (cap. 720); «per tal dix l'*eximpli*: Fembra, quan pren, tantost se ven» (cap. 782); «Diu l'*eximpli* que qui [no] haja or en borsa que haja mel en boccal» (cap. 801); «Per tal dix lo *eximpli* que la una mà llava l'altra e endues la cara» (cap. 803); «Diu lo *proverbi* comú: Digues-me ab qui vas e jo dir-t'he què faràs» (cap. 808); «car diu lo *proverbi*: Més val sol estar que viure ab mal par» (cap. 810); «per tal diu l'*eximpli*: En llonc camí e en secreta maisó conex hom son companyó» (cap. 813); «Per tal diu lo *proverbi* que a fembra barbuda, de lluny la saluda» (cap. 815); «car diu l'*eximpli* vulgar que tres coses aïra Déus molt, ço és: pobre ergullós, e vell luxuriós, e ric mançoneguen» (cap. 816); «lo *proverbi* antic qui diu que cavaller pintat, príncep ventós» (cap. 885).

És observable, tanmateix, que quan hi ha una certa referència d'autor o de procedència el terme que utilitza Eiximenis és *proverbi*: «Lo rei Eduard d'Englaterra si impugnà fort en son temps un vell *proverbi* que havia en son regne qui deia axí: Si vols donar noblement, no dons a estrany desconexent!» (cap. 634); «*Proverbi* és comú dels pares antics qui diu que hom bregós tostemps quaix mor a mala mort» (cap. 668); «E us diran lo llur [dels curials] *proverbi* comú, qui és que si no n'hi ha, que n'hi haja» (cap. 761); «E generalment, hages per cert lo *proverbi* del sant abat Abdon, que dix a Romelen, rei de El Caire, ço és, que qui los fills mal nodrex a si matex mata e traex» (cap. 790); «Per tal llavors havien *proverbi* comú los cavallers e gentils hòmens que tantost com veuràs ton senyor avar, tantost lo vulles desemparan» (cap. 805).

També hi és remarcable l'ús de l'adverbi *proverbialment*: «Car l'obra continua-da ret mestre, segons que deien *proverbialment* los philòsofs morals» (cap. 502); i la utilització del mot *proverbi* aplicat, no a una sentència o a una expressió fixada, sinó a una opinió generalitzada: «*Proverbi* solia ésser comú en tota Àsia, segons les històries orientals, que negun no podia ésser desonrat ne maltractat en lloc on havia hom generós ne noble ne poderós» (cap. 826), la qual utilització també la trobem al *Segon del Crestià* (circa 1382), en una divertida diatriba contra els escriptors: «l'ofici aquest és vengut a tanta infàmia que és *proverbi* comun que quaix comunament tots los escriptors són arlots e bevedors; per la qual cosa nostro senyor los ha tant avorrits que veuràs que ara no escriuen un llibre en què no haja més falsies que veritats, ni saben pròpiament neguns escriure ab bona ortografia, ni jamés no dien veritat de res que prometen, ni en veuràs quaix un qui sia prohòmi ni bon hom, sinó a tard» (cap. 161).

40. F. EIXIMENIS, *Dotzè llibre del Crestià*, II-1 i II-2, a cura de C. WITTLIN i altres (Girona 1986-87).

Al tractadet *Doctrina compendiosa* (circa 1400),⁴¹ de prosa viva i àgil, on un frare (Eiximenis) adoctrina, en conversa, diversos ciutadans valencians, el terme *exemple* només hi és emprat en el sentit de símil o contarella, o amb la significació genèrica de fet de conducta imitable, i els proverbis són presentats amb el mot *proverbi* diversament adjectivat: «car diu un *proverbi* aragonès: *Qui uno fustiga ciento castiga*»; «Sabs bé que un vulgar *proverbi* és que diu: ¿vols que cans no·t lladren?: met-te en lloc que no·t vegen»; «com sia vulgar *proverbi*, que saben les velles, encara los minyons, qui diu: ço qui·s comana, car se ven»; «Alcuns són qui·s retraen de fer lo bé que porien a la comunitat de la ciutat, per dos sguards. Lo primer és per un *proverbi* vulgar que diu: qui serveix a comú, no serveix a negú»; «E d'aquests vesses *proverbis* e *eximplis* ¿sabets-ne pus dels que dits havets? Respòs lo ciutadà: No. Doncs –dix lo frare–, jo us n'hi afigiré un altre [...]. Lo *proverbi* vessa que us hi afig és aquest: més val meu que nostre»; «E no us n'estiats per los vesses e folls e no vertaders *proverbis* e *eximplis* que damunt dixem, los quals jamés no exiren de testa sàvia»; «Car diu un *proverbi* que paor guarda la vinya»; «e l'als seria e és cosa molt desplaent a Déu e molt reproçada per lleis divinals e humanals e per les auctoritats morals, e encara per vulgars *proverbis*. Car, entre·ls altres, Terèntius consellà [...]. Item, Valèrius Màximus dix [...]. Item, diu un vulgar *proverbi* que raó no vol força. E altre *proverbi* diu: mensura dura. E l'altre diu qui tot ho vol, tot ho perd. E moltes altres auturitats hi ha qui s'hi porien al·legar».

En una ocasió hi usa el mot *paraula*: «una vessa *paraula* vulgar qui diu: Presta-me'n una e prestar-te n'he altra», tot i que aquest terme, així com *dit*, el reserva, més aviat, per a frases sàvies d'autor: «la *paraula* de Cassiodoro», «molts e diverses *dits* de Déu e de sancts doctors, e de filòsofs e savis morals», etc. I en esmentar un dels proverbis de Salomó, Eiximenis diu simplement: «E per ço dix lo savi Salomó:...». Així, doncs, el terme *proverbi*, en aquesta obra, no té connotacions d'autor car amb ell sempre s'hi fa referència a proverbis vulgars, dels quals, no obstant això, uns poden ser «folls e no vertaders» i altres equiparables a les citacions d'autoritats.

Del terme *proverbi* també trobem una menció en Antoni Canals, al pròleg del seu *Scipió e Aníbal* (primeries del segle XV): «e·n lo fet de les armes se deu entendre aquell *proverbi* qui diu: gara de pecats vells».⁴²

De començament del segle XV és la traducció catalana del *Llibre de consolació de filosofia*,⁴³ de Boeci, on trobem el terme *exemple* únicament en l'accepció de contarella o símil; el terme *sentència* en el sentit d'opinió sàvia, no necessàriament encunyada en una frase codificada: «e quant so molt malament perseguit respòs sots breus paraules gran *sentència*»; «allò perquè los llibres són preats e amats e desijats, ço és, bones e clares *sentències* dels philòsofs qui són estats en temps passat»; «la natura de les penses és aital que quant llexen veres *sentències* tantost són vestides de falses oppinions»; «les tues paraules veig que són falagaries, o són pintades de bella parlaria e belles colors de diverses *sentències*»; «Perquè jo aprou la *sentència* d'un philòsoph qui ha nom Euripus, qui dix: que freturejar de fills era infortuni natural»; el terme *paraula*, en una ocasió, com a sinònim de *sentència*: «la *paraula* que dix Pigtagores, que no devia hom servir a molts déus»; i el terme *proverbi*, que hi és emprat per designar tant els anònims o vulgars com els de

41. F. EIXIMENIS, *Doctrina compendiosa*, a cura de MARTÍ DE BARCELONA (Barcelona 1929).

42. A. CANALS, *Scipió e Aníbal*, a cura de M. DE RIQUER (Barcelona 1935), p. 39.

43. BOECI, *Llibre de consolació de philosophia*, a cura de B. MUNTANER (Barcelona 1873).

Salomó (tal com ja hem vist que feia fra Anselm): «segons lo *proverbi* qui diu axí: la vostra cara mostra quina és la vostra condició»; «segons que diu Salomó en los *Proverbis* en lo VIIIè capítol: quan aparellava los cels ja era [la filosofia] ab Déu ordonant totes les coses»; «Notats que en aquell temps era *proverbi* en Grècia, quant algun oïa paraules de gran *sentència* e no les entenía, deien que aquell era axí com a ase qui ou esturments; car jassia que·ls oïa emperò no entén l'acordança del so, e per aquesta raó li dix lo dit *proverbi*»; «Perquè appar la veritat del *proverbi* qui diu comunament, que les dignitats e honors mostren les bones e àvols condicions».

El *Llibre del tresor*,⁴⁴ de Brunetto Latini, traduït a la ciutat de València per Guillem de Copons, durant els primers anys del segle XV, que assolí una gran difusió, té molta importància per al tema que ens ocupa, feta la salvetat sobre la conveniència de contrastar les traduccions amb els textos originaris, la qual cosa ens permetria de valorar més adequadament la dinàmica d'ús dels termes paremiològics en els escrits catalans. No havent pogut efectuar una tal contrastació, fem notar que també en aquesta obra conviu la menció als *Proverbis* de Salomó amb l'ús del terme *proverbi* per designar els proverbis, sense necessitat d'afegir-hi cap adjectiu especificador: «Àsens són de dues maneres, domèstics i salvatges; mas lo domèstic no ha cosa de què dege fer menció, sinó tant que de la sua peresa e grosseria hom diu molts *proverbis*»; «E per ço diu lo *proverbi* que per natura caça ca» (la traducció fidedigna del text original francès, segons nota de l'editor, hauria estat dir «proverbi dels pagesos» i és significatiu que G. de Copons hi posés només «proverbi», prescindint de l'especificació vulgaritzant); «E per ço diu lo *proverbi* que peregrinatge e llong camí departexen amistats»; «e açò·s prova per lo *proverbi* qui diu que en tos amics és una sang e una arma»; «E lo *proverbi* diu: qui és en esta via no diga pas folli»; «E lo *proverbi* diu: sperar és ajuda»; «lo *proverbi* del savi Salomó, que diu: amats justícia, vós qui jutjats la terra»; «E no diu debades lo *proverbi* que nodriment passa natura».

A la «Retòrica» del *Llibre del tresor* —primera part del llibre tercer—, que en altres traduccions conservades és presentada com a «ensenyaments de bona parleria», trobem alguns paràgrafs força interessants sobre el valor i l'oportunitat dels proverbis: «Car un bell *mot* e una bona *sentència* e un bon *proverbi* e una semblança e un *exemple* que sia semblant a la matèria, conferma tots tos *dits* e·ls fa bells e credibles»; «E sapiats que *proverbis* e *exemples* que sien avinents e acordants a la matèria són fort bons; mas que no sian massa sovent, car llavors seria faxuc e sospitos»; «aquesta manera de parlar és molt bona e molt cortesa e de bona *sentència*, e molt la pot hom trobar en los *dits* dels savis hòmens»; «E quant la cosa serà venguda a açò, tu deus recomptar un *exemple* semblant o un *proverbi* o *sentències* o actoritats dels savis hòmens»; «deu ésser guarnit de *mots creïbles* e de *sentències*, ço és dels ensenyaments dels savis hòmens, o de *proverbis* o de bons *exemples*. Mas que no n'hi haja massa».

Al *Curial e Guelfa* (circa 1462),⁴⁵ els pocs proverbis que trobem estan introduïts directament, i el mot *proverbi* tan sols hi apareix una vegada, en el següent context: «Curial cresqué en dies e en seny e en bellesa de la persona, en tanta singularitat que en comun *proverbi* de la cort era caigut, que quant alguna grandíssima bellesa nomenar volien, nomenaven la de Curial», el qual, en fer-hi referència a un lloc comú però no a una frase codificada, ens recorda un ús anàleg ja vist en F. Eiximenis.

44. B. LATINI, *Llibre del tresor*, a cura de C. J. WITTLIN (Barcelona 1980-89).

45. *Curial e Güelfa*, a cura de M. GUSTÀ (Barcelona 1979).

Amb una significació semblant, trobem usat el terme *proverbi* a l'obreta anònima *Faula de les amors de Neptuno i Diana*: «per tota Europa on ella habita, és ja públic *proverbi* que pot més honestat que les flames de Venus ni l'arc de Cupido».⁴⁶

5. Referendari, aforisme i refrany

A la *Doctrina moral* del mallorquí en Pacs, de la primera meitat del segle XV,⁴⁷ apareixen escadusserament *amonestació*, *paraula*, *dit* i *consell*, però no pas *proverbi*: ni en parlar tot sovint de Salomó, ni en reportar-ne molts de Guillem de Cervera (que hi és anomenat com a Cerverí), ni en posar-ne algun de vulgar, que es resol així: «E per ço dien per vila que qui al cel scup a la cara li torna». El que ens interessa de destacar d'aquesta obra, tanmateix, és el nom que, de passada, es dóna a la compilació: *referendari*. Diu l'autor que, després de llegir diversos llibres «guarnits de seny e de saviesa», «he jo collit de diversos llibres les raons e actoritats damunt especificades e aquelles, axí com a *referendari* [...] no sèrvant orde grosserament ajustades, compilant lo present tractat e ordinació...». És llàstima que no hagi fet fortuna, posteriorment, que un llibre de referències sàvies, un llibre de proverbis o exemples, es digués *referendari*.

Jaume Roig, a l'*Espill* (circa 1460),⁴⁸ no utilitza el mot *proverbi*, potser perquè no li anava bé a la rima. Tanmateix, en presentar la seva obra,

...serà en romanç:
noves rimades,
comediades,
alforismals,
facecials,

podia ben bé haver-hi triat l'adjectiu *proverbials* però va preferir el derivat d'*aforisme*, a causa, versemblantment, de la seva formació mèdica. Precisament, en l'inventari coetani (del 9 d'octubre de 1460) dels béns del metge Joan Andrés, conservat en els protocols del notari Joan Garcia a l'Arxiu del Regne de València, figuren les següents anotacions de llibres: «Lectura de Maguça sobre els *alforismes*» i «*Alforismes* de Ypòcrates», de manera que podem considerar aquestes referències, per ara, com les primeres documentacions catalanes del mot *aforisme*.

D'altra banda, també cal destacar que Jaume Roig fa servir els mots *facècia*, *referta* i *ves* per referir-se, en els dos darrers casos, a expressions codificades:

46. *Faula de les amors de Neptuno i Diana*, ab la transformació d'aquella en roca per la ira de Cupido, feta per Claudià poeta i translladada en vulgar de catalana llengua, dins *Novelles amoroses i morals* (Barcelona 1982), ps. 95-109.

47. Amb el nom de *Sentencias morales* fou publicada la *Doctrina moral*, a partir del manuscrit del monestir de Sant Cugat, dins «Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón», vol. XIII, a cura de P. DE BOFARULL (Barcelona 1857), ps. 186-301. Vid. J. RIERA I SANS, *Sobre l'autor de la Doctrina moral (segle XVI)*, «Randa», 9 (1979), ps. 117-125.

48. J. ROIG, *Espill o llibre de les dones*, a cura de M. GUSTÀ (Barcelona 1978).

e meravelles.
De cent novelles
e *faceties*,
filosofies
del gran Plató...

bé dix barbuda,
lluny la saluda,
diu la *referta*...

Aragonès
ne diu bon *ves*:
Mostins e perros
qui per los cerros
los lobos caçan,
lobos los matan.

Pel que fa al mot *refrany*, i tal com observa J. Coromines, al llarg del segle XIV i ben entrat el XV devia tenir només la significació de tornada o rescobla d'un poema o d'una cançó, i així el defineix Lluís d'Averçó en el seu *Torcimany* (circa 1390): «La primera divisió és que, segons que podetz veure en los dos versos o bordons primers posats en aquestz sis, aquest dictat qui és apelhat dança és dictat graciós, lo qual deu hever ans de las coblas un responador, lo qual per alguns és apelhat respons, e per alguns altres és apelhat *refrany*. E per tal aquest *respós* o *refrany* va denant las coblas, com se diu o s canta ans de neguna de las coblas, e con aquest so és cantat, tothom responent canta aquell matex respons o *refrany*, lo qual es començament del so que deu haver la dança d'aquell *respons*.»⁴⁹ Això, sense perjudici de la seva significació incidental com a conhort, del verb *refranyer*, consolar, igualment provinent de la llengua d'oc.⁵⁰

Joanot Martorell, al *Tirant lo Blanc* (1462; primera edició: 1490),⁵¹ ens dóna la primera documentació del mot *refrany* en el sentit actual: «E no sabeu vós com diu aquell *refrany* antic?: mudant edat muda's ventura» (cap. 100); «per ço se diu aquell *refrany* vulgar: llà va la llengua on lo cor dol» (cap. 109); alhora que utilitza, sense comptar els refranys directament intertextualitzats,⁵² una gran diversitat de fórmules introductòries: «car *sentència* és comuna que tant val a l'hom ésser lloat de mals hòmens com ésser lloat de males coses» (cap. 67); «sabuda cosa és que tot l'esforç de les dones és en la llengua» (cap. 76); «aquell vulgar *exemple* qui diu: qui dóna a l'ase pitral i al grosser cabal, majorment que el tinga per marit, perd la glòria d'aquest món» (cap. 109); «tostemps oí dir que del

49. LL. D'AVERCÓ, *Torcimany*, vol. I, a cura de J. M. CASAS HOMS (Barcelona 1956), p. 85.

50. *Vid.* G. COLON, *El mot refrany en algunes poesies en català aprovençalat*, dins *La llengua catalana en els seus textos*, vol. I (Barcelona 1978), ps. 197-207.

51. J. MARTORELL i M. J. DE GALBA, *Tirant lo Blanc*, a cura de M. DE RIQUER (Barcelona 1969).

52. *Vid.* en aquest respecte els treballs de F. de B. MOLL, *Els refranys del Tirant lo Blanc*, «Boll. Dicc. Ll. Cat.», vol. xv (1933), ps. 169-172; i de V. ESCRIVÀ, *Els refranys en el Tirant lo Blanc*, «Miscel·lània Jordi Carbonell», 3 (Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1992).

mal que hom té por, d'aquell hom se mor» (cap. 110); «aquell grosser parlar qui diu: ab la raó de mon compare me'n vaig» (cap. 114); «car bé sabeu aquell *exemple* vulgar qui diu: llà on se fa foc, fum n'ha d'eixin» (cap. 121); «car diu lo *proverbi*, que no dóna qui ha, mas qui ho ha acostumat» (cap. 146); «e digueren aquell *exemple* vulgar qui diu que de bon fruit ix bon fruiter, e de virtuós cavaller jui verdader» (cap. 187); «E per ço se diu en la nostra terra un *exemple* vulgar: qui és piadós e puis se penit, no deu ésser piadós dit» (cap. 214).

Sense acabar de trencar amb la tradició anterior d'ús d'*exemple* i de *proverbi*, Joanot Martorell és el primer escriptor conegut que recull l'ús d'un nou terme: *refrany*. La nostra hipòtesi és que el mot *refrany* —que tenia el significat de tornada de cançó en la poesia trobadoresca, la qual tornada, en molts casos, coincidia amb un *proverbi* vulgar— fou un neologisme que, com que no era necessari per designar la tornada d'un poema, que ja tenia el propi nom *tornada* o *rescobla*, el català l'especialitzà, al llarg d'un procés, per designar un concepte que no tenia cap denominació clarament específica, ja que *proverbi*, *exemple*, *sentència*, *dit*, *paraula*, etc., compartien el significat de dita popular amb altres significats, no tan allunyats del seu camp semàntic com per diferenciar-se'n sempre, de manera que, com ja hem vist, calia recórrer sovint a l'adjectivació. Hi havia, doncs, una casella lèxica imperfectament coberta que havia de ser ocupada per un sol mot que significués només això, el que des d'aleshores coneixem com a *refrany*: expressió codificada, anònima, popular i de llarga tradició, que constitueix una unitat de significació i és usada metafòricament com a acte de comunicació.

Una altra documentació primerenca del terme *refrany*, amb l'accepció de *proverbi*, la trobem al *Cançoner* de l'Ateneu Barcelonès, de lletra del segle XV. Als tres fulls finals d'aquest manuscrit miscellani (foli 235v, 236 i 236v; n'hi manquen altres que han estat arrencats) hi ha l'inici del que era una composició més llarga de refranys rimats adreçats per l'anònim autor a una desconeguda senyora, segons ens informa la dedicatòria d'encapçalament, que transcrivim:

D'aquell poc spai que tristor consent
als atribulats per dar-los més vida
après bona part mon trist pensament
perquè de *rafrans* atés bon present
a vos los endreço senyora grahida.
Que no sens gran causa se deu fer estima
de cosa tan noble com vostra mercè
que sou de sabor la més dolça llima
que sou entre dames la més alta cima
doncs pus tant valeu deman-vos per què.

Vénen després els cent seixanta-sis versos apariats que s'hi han conservat. Aquesta obra, que ben bé podem intitular *Refranys rimats*, d'autor anònim de finals del segle XV, fou impresa i un exemplar fou adquirit a Tarragona, l'agost del 1513, per Fernando Colom, segons consta al *registrum* de la seva biblioteca, núm. 3.969.⁵³

53. J. MASSÓ I TORRENTS, *Repertori de l'antiga literatura catalana. La poesia*, vol. I (Barcelona 1932), ps. 17, 18, 62 i 552.

Així mateix, Francesc Moner —que per temàtica, estil i època podria ser ben bé l'autor dels *Refrans rimats*— usa el mot *refrany* a les «Cobles de les tisoires» (circa 1489):

Lo *refrany* m'és recordat
que més val pardal al puny...⁵⁴

tot deixant a mig dir un proverbi que ja figurava al recull de Jafudà Bonsenyor (1298): «Val més ocell al puny que grua al cel».

Si la primera documentació del terme *refrany*, en el sentit actual, ens la dona el *Tirant*, la primera impressió d'aquest terme la trobem a la versió catalana, feta per Francesc de Santcliment, del llibre *Flors de virtut* (Lleida 1489) —i, en aquest cas, encara seria més interessant que en altres traduccions saber què diu el text original en aquest punt—, on llegim: «Encara diu lo *refrany*: no mires al pitxer del vi affalagadament, perquè ell mort més que serpent»; i on, entre el llarg enfilall de sentències i exemples que s'hi reproduïen per tal de mostrar «com se deu guanyar la virtut e los morals costums, provant-ho per auctoritat dels sagrats theòlegs e de molts philòsofs doctíssims», trobem alguns altres proverbis anònims: «Per ço diu lo *proverbi*: castiga lo savi, tornarà bo; castiga lo orat e tornarà pijon»; «Donat fi al tractat, prec als llegidors que tenguin esment a les paraules que jo he scrites e fasen com diu lo *proverbi*: no digues quant sabs, ni cregues tot lo que t'és dit. E si tu no observes aquestes coses que he dites desús, se porà dir de tu lo que diu lo *proverbi*: qui llava lo cap a l'ase perd l'aigua e lo sabó, e qui predica en desert perd son sermó.»⁵⁵

El terme *refrany* apareix també, en aquesta època, al «memorial dels llibres e altres coses» que compraren Gaspar Mir i Antoni Vernet al llibreter barceloní Pere Posa el 28 de març de 1498, en el qual figuren sis exemplars d'un llibre anomenat a l'inventari «*reflans* en castellà», els quals, segons J. Rubió, devien procedir d'una primera edició quatrecentista del refranyer atribuït al marquès de Santillana.⁵⁶

A partir de la fi del segle XV, el terme *refrany* anirà desplaçant el mot *proverbi*, del qual cal dir, a més, que tenia també una altra accepció, amb documentació coneguda des de finals del segle XIV, de caire escolar: «fer lo *proverbi*» o «*proverbiejar*» significava posar en llatí una frase vulgar, potser originàriament un *proverbi*.⁵⁷

Nogensmenys, al llarg del XV i en ploma de cavallers, si més no, el terme *exemple* continua vigent. Així, en una lletra de batalla de Pere de Cervelló a Guillem del Castell, del 1401, llegim: «mas diu un *exemple* grosser en nostra terra que qui moltes caces ensemps caça, poca caça pren»;⁵⁸ en una altra lletra de batalla de Joan de Montpalau a Joanot Martorell, del 1437: «e pot-se ben dir que

54. F. MONER, *Obres catalanes*, a cura de P. COCOZZELLA (Barcelona 1970) p. 176.

55. *Flors de virtut*, a cura d'A. CORNAGLIOTTI (Barcelona 1975), ps. 168, 60, 122 i 191.

56. J. RUBIÓ I BALAGUER i J. M. MADURELL, *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)* (Barcelona 1955), ps. 271-276.

57. Vid. G. COLON, *Fer lo proverbi*, dins *Problemes de la llengua a València i als seus voltants* (València 1987), ps. 75-83, el qual conjectura que el triomf al segle XV de *refrany* amb la significació de *proverbi* vulgar fou provocat per aquest desplaçament semàntic de *proverbi*. Nosaltres considerem que aquesta nova accepció de *proverbi* ajudava l'esmentada substitució no solament pel fet quantitatiu de l'increment d'un nou significat per a *proverbi* sinó, fonamentalment, per la qualitat d'aquest nou significat, que el consolidava com a culte, lligat a l'estudi i al llatí.

58. *Lletres de batalla*, vol. I, a cura de M. DE RIQUER (Barcelona 1963), p. 163.

havets verificat l'*exemple* qui vulgarment se diu, que del dir al far ha cent per centenar»;⁵⁹ i al *Comentari a l'Econòmica d'Aristòtil* (entre 1481 i 1492), de Martí de Viciana: «ti en recort lo *eximpli* vulgar, que diu: de bona mare pren sa filla»; «E d'ací resta l'*eximpli* que més val carestia de plaça que mercat de casa»; «car per aquesta rahó se diu lo *eximpli* vulgar que qui bé ama a Beltrà, bé amarà son ca».⁶⁰

6. *Polisèmia de refrany*

En els poetes satírics valencians de les darreries del segle XV sovintaja l'ús del mot *refrany*, encara que amb algunes ambivalències semàntiques entre *proverbi* i *tornada*.

Als *Escacs d'amor* (circa 1496), Narcís Vinyoles diu:

Diu lo *refrany*: qui sà lo dit se lliga,
puix mal no té, sanament lo deslliga.⁶¹

A *Lo procés de les olives* (1497),⁶² Jaume Gassull diu:

que diu lo *refrany*: criad de l'Urgell,
que ans que mai deixe lo mos de la pasta,
cent mil bastonades podeu dar en ell.

usau lo *refrany*: no sap on se posa,
en qui ni per què, amor ni lo fred.

seguíu lo *refrany* de piensa el ladrón
que tots en son cor semblants a ell són.

Qui, doncs, és bon músic de tals caramelles,
segur pot anar ausades pertot,
callant lo *refrany* i el descortés mot.

Tostemps oí dir, i ver se recita,
aquell vell *refrany*: per dir veritats,
se gasten i es perden tots jorns amistats.

I Joan Moreno:

aquell bon *refrany* tan ver i ben fet;
a tots ha comprés, fins al més discret:
lo fred i l'amor no sap on se posa.

59. *Ibid.*, p. 118.

60. M. DE VICIANA, *Comentari a l'Econòmica d'Aristòtil*, a cura d'A. FERRANDO (Sant Boi de Llobregat 1982), ps. 42, 60 i 94.

61. A. FERRANDO, *Narcís Vinyoles i la seua obra* (València 1978), p. 164.

62. *Lo procés de les olives. Lo somni de Joan Joan*, a cura de S. JÀFER (València 1988).

En *salvo* està aquell qui repica
segons que diu bé lo antic *refrany*.

Entrats al segle XVI, en l'adaptació catalana del diccionari de Nebrija feta per fra Gabriel Busa (1507) trobem *refrany* com a sinònim de *proverbi*: «*refrayn: proverbium, diverbium*», i aquesta accepció és recollida als diccionaris posteriors, com ara al *Dictionarium seu Thesaurus catalano-latinus* (1653), de P. Torra, o al *Gazophylacium Catalano-Latinum* (1696), de J. Lacavalleria.⁶³

A la *Breu relació de la Germania de València* (1519-1522), de Guillem Ramon Català de Valeriola, trobem el següent ús del mot *refrany*: «D'on restà un *refran* que deia: tothom la vol, sinó Xàtiva i Terol i lo mestre de Montesa, que no la vol»,⁶⁴ que al·ludeix a una dita esdevinguda popular a partir d'un fet històric del temps de la Unió, que Xàtiva no va seguir, contra el Cerimoniós.

Al plec solt *Cobbles ara novament fetes sobre la marquesota* (circa 1540) trobem el mot *refrany*:

Bé·s pot dir aquell *refrany*:
llargs de cames, curts de cos,
dau-los rosegar un os,

i ens decanem a pensar que fa referència a la tornada d'una cançó, ja que, efectivament, així el trobem al *Flor d'enamorats*, de Joan Timoneda, la primera edició coneguda del qual és del 1562:

Ad eix jove curt de cos
dau-li a rosegar un os.⁶⁵

En una altra cançó d'aquest recull trobem el mot *refrany* en un sentit ambivalent entre *tornada* i *proverbi*:

Bé diu veritat
qui tal *refrany* féu:
que massa amistat
engendra menyspreu.

mentre que, més endavant, un *refrany*, probablement popular i no tornada de cançó, és introduït amb l'expressió «diu lo vulgar»:

I per ço diu lo vulgar:
si fas *lo* que ningú et mana
i ames qui no et vol amar,
aniràs carrera vana.⁶⁶

Aquesta possible ambivalència del mot *refrany* la trobem també al plec solt *Consells i bons avisos dirigits a una noble senyora valenciana novament casada*, d'Andreu Martí Pineda, editat per Joan Timoneda (sense data d'edició):

63. Vid. J. COROMINES, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, vol. IV (Barcelona 1984), p. 159.

64. E. DURAN, *Cròniques de les Germanies* (València 1984), p. 120.

65. J. ROMEU, *Poesia en el context cultural del segle XVI al XVIII* (Barcelona 1991), ps. 21-22.

66. J. TIMONEDA, *Flor d'enamorats*, a cura de J. FUSTER (València 1973) ps. 75 i 90.

I preneu per medicina
est *refrany* per a tal mal:
tota dona i la gallina
que va massa, perd-se aina:
reposar-se molt més val,

on, d'altra banda, en introduir una veritable dita popular, s'hi diu:

que és vulgar dir entre gentes:
aquell t'ama qui et castiga.⁶⁷

Observem, doncs, que la polisèmia del mot *refrany* (dita repetida d'una cançó o dita repetida arreu) es dona únicament, però no sempre, en composicions poètiques, i una remarca curiosa en les composicions poètiques és que, quan es vol fugir de l'ambivalència i anunciar un refrany en el sentit de *proverbi*, s'utilitza aquest darrer mot o es recorre a expressions del tipus «és vulgar dir», «diu lo vulgar», les quals poden anar bé totes soles com a introducció de la parèmia o bé acompanyant el terme *refrany* per tal de concretar-ne el significat. En prosa, però, sempre hem vist usat *refrany* en el sentit de *proverbi*, com ara a *El sobremesa y alivio de caminantes* (1563), de Joan Timoneda: «Venint los burlats a regonexer les cresoles trobaren-les buides, ab escrits que deien: Plore cascú son dol ab son cresol. I de llavós ençà ha restat est *refrany* entre la gent.»⁶⁸

A la *Disputa de viudes i donzelles* (circa 1560), mossèn Jaume Ciurana usa el mot *proverbi*:

Puix diu lo *proverbi* de vera amicicia
aquell qui més ama deu ser més amat.⁶⁹

Al teatre de l'època, tot i ser versificat, ja trobem usat el mot *refrany* amb la significació clara de *proverbi*. Així, a la *Farsa d'en Cornei* (circa 1570) llegim:

Dels amics hi ha un refran
que: lo que'l senyor no mira,
diuen que Déu ho haïra.
I mai té smena tal dany.⁷⁰

Al poema «La singular i admirable victòria de Lepant» (1573), de Joan Pujol, tenim un exemple del mot *refrany* que, en fer referència a una frase proverbial («fugir del foc i caure en les brases»), va precedit de l'expressió «segons ho diu vulgarment»:

del foc encès, se llancen dins la brasa
segons ho diu vulgarment lo *refrany*.⁷¹

67. *Poesia eròtica i burlesca dels segles XV i XVI*, a cura de V. PITARCH i LL. GIMENO (València 1982), ps. 170 i 175.

68. *Obras de Juan de Timoneda*, vol. 1 (Madrid 1947), p. 198.

69. *Poesia eròtica i burlesca dels segles XV i XVI*, a cura de V. PITARCH i LL. GIMENO (València 1982), p. 117.

70. *Teatre profà*, vol. 1, a cura de J. ROMEU (Barcelona 1962), p. 76.

71. *Teatre, prosa i poesia del segle XVI. Antologia*, a cura de J. MURGADES (Barcelona 1984), p. 224.

Remarquem, d'altra banda, que aquest mateix autor, al poema «Visió en somni», posa reiteradament en boca d'Ausiàs March els mots *dit* i *dictat* amb una intenció arcaïcista evident.⁷²

Del que portem vist fins ací podem observar que, a més de les obres de caire didàctico-moral, els proverbis i, en conseqüència, els termes paremiològics els trobem a la literatura narrativa, a la poesia satírica, al teatre profà i, generalment, a les manifestacions literàries més pròximes a la quotidianitat. Altrament, són pràcticament inexistents a la literatura religiosa i a la poesia lírica en general.

7. Consolidació de refrany amb el significat actual

Amb el Renaixement, als inicis del segle XVI, la valoració i el sentit preceptiu dels proverbis s'incrementà en ser equiparats, en general, a les sentències i als apotegmes dels clàssics. Tot i això, arreu de tot Catalunya –València i Mallorca incloses–, a causa de la seva desestructuració política i de la consegüent decadència literària, aquesta equiparació fou precària i els proverbis es mantingueren en un registre popular, amb presència escrita a la literatura menor (cartes, cançons, poemes satírics, col·loquis, etc.) i amb pocs reculls. En aquest context, Cristòfor Despuig, a *Los colloquis de la insigne ciutat de Tortosa* (1557),⁷³ alhora que fa l'elogi de la tradició i la importància dels refranys catalans, dins de la tònica general del llibre de vindicació de la llengua i la història pròpies, perquè «estos castellans s'ho beuen tot», destaca la funció que els refranys realitzen com a pauta de comportament, tot equiparant-los als consells dels clàssics: «que de *refrans* i quan sentenciosos se troben i·s parlen en Cattalunya! Cosa estranya és, i políticament se pot viurer ab ells com ab los *consells* d'Aristòtil i de Tuli».

Pel que fa a la sinonímia *proverbi/refrany*, hi és explicitada en un mateix context interactiu: «Digau-me, senyor, ¿d'aont ha pres fonament o principi aquell *proverbi* o *refran* que per denotar misèria se sol dir par que sia taula de Barcelona [...]?» «Senyor, d'aqueix *refran* o *proverbi* abús n'han fet los maliciosos...»

A la resta de l'obra Despuig introdueix els refranys directament o bé empra el mot *refrany* per anunciar-los: «diu lo nostre *refran* català a pledejar i bandolejar vos poden forçar»; «perquè diu lo *refranch* qui mesura, dura, a despit de mala ventura»; «diu lo *refran*: fort és la roca, pus fort és qui la derroca»; «lo mudar de costum, diu lo *refran*, qu'és igual a la mort»; «perquè no veja en mi complit lo *refran* que per dir les veritats pert hom les amistats»; «i així·s diu com per *refran*, orelles de mercader»; «diu lo nostre *refran* cathalà: qui bé·t volrrà te castigarà»; «com diu també l'altre *refran*, que bona panada i mala pràctica plaer i bé és rompre-la»; «¿no sabeu què diu lo *refran* que a mal i a bé totom hi afig?». Tret d'un cas, que fa així: «aquell vulgar que diu que qui no mira avant, arrere cau».

La forma *refranch* també la trobem a l'inventari de la llibreria de Joan Timoneda, fet el 26 d'octubre de 1583: «Item dos llibres de *refranchs*, en quatre sous»,⁷⁴ juntament amb altres mencions de caire paremiològic, com ara: «Item

72. *Ibid.*, ps. 202-212.

73. C. DESPUIG, *Los colloquis de la insigne ciutat de Tortosa*, a cura d'E. DURAN (Barcelona 1981).

74. *Obras de Juan de Timoneda*, vol. I (Madrid 1947), ps. XL-LI.

unes *sentències* de Guzmán, en u sou», «Item uns *aphorismes* de Vega, en sis sous», les quals fan referència a sengles obres del poeta Francisco de Guzmán i del metge i professor de la universitat d'Alcalá Cristóbal de Vega.

A València, el 1591, trobem el mot *refrany* en un informe de tipus tècnic, la *Relació feta per mestre Antoni Real, professor de Matemàtiques, i altres sobre lo lloc designador per a la construcció del pont* [que] *s'ha de fer per al camí del Grau*: «per les sobredites raons no·s deu dexar aquest ni cercar altre lloc per a la construcció del dit pont perquè, com diu lo *refrany*, dexar via vella per novella no és cordura».⁷⁵

El Rector de Vallfogona (1582?-1623) també usa aquest terme: «No·t demostres amb mi ingrata/paga un amor que és tan fi,/que amor amb amor se paga,/diu aquell *refran* antic».⁷⁶

Miquel Ferrando de la Càrcel, al *Vigilant despertador* (circa 1623),⁷⁷ important obra del gènere proverbial on la intertextualització de parèmies és constant, usa el terme *proverbi* al pròleg: «com diu el *proverbi*, la diligència és mare de la bona ventura», i hi dóna la primera documentació que coneixem d'*adagi*: «per acomodar-me a les *sentències* i *adagis*, que volen claredat i mediania de llenguaje».

Al llarg del llibre de vegades utilitza el mot *refrany* per introduir o designar proverbis:

No·s pot tenir per prudent
al qui sa boca no scerra,
segons *refrany* excellent
que tostemps està dient:
qui molt parla, sovint erra (vs. 3.778-3.782).

De consells no sias fart,
lo consell és desangany,
consell defensa del dany,
mes isca la millor part
de tu, que ho diu lo *rafany* (vs. 4.881-4.885).

Honra al bo, perquè el bo t'honra,
que·n tens gran necessitat;
per ésser del tot honrat,
lo dolent que no·t desonrra,
honra'l, que és *refrany* (vs. 4.971-4.975).

Altres vegades utilitza expressions com «diu lo vulgar» o similars i, en la majoria d'ocasions, els insereix directament al text.

Altres mostres coetànies d'aquesta literatura didàctico-moral són la *Selva de sentències* (1623), de Jeroni Ferrer de Guissona, escrita en estrofes de tres versos, els dos darrers apariats, bé formant un proverbi de creació pròpia, bé recollint-ne un de popular,⁷⁸ i, sobretot, els *Quatre-cents aforismes catalans* (1636), de Joan Carles

75. Publicat per F. CARRERES I DE CALATAYUD com a apèndix al seu article *Els casalicis del pont de la Mar*, «Anales del Centro de Cultura Valenciana», vol. VIII (1935), ps. 40-49. Localitzat a partir d'una citació de J. Coromines.

76. *Vid.* S. FARNÉS, *Paremiologia catalana comparada*, vol. I (Barcelona 1992), p. 478.

77. M. FERRANDO DE LA CÀRCEL, *Vigilant despertador*, a cura de J. MAS I VIVES (Barcelona 1988).

78. J. RUBIÓ I BALAGUER, *Història de la literatura catalana*, vol. II (Barcelona 1985), ps. 166-172.

i Amat, famós i perdurador recull en versos apariats, igualment de creació pròpia els uns i la majoria de tradició popular. Cal fer notar, pel que fa a l'ús del mot *aforisme*, que Carles i Amat també era metge.⁷⁹

La persistència del mot *refrany* la trobem documentada en un dels *Colloquis* de Llorenç Matheu i Sanç, datat el 1660 («Qui fa burles que n comporte,/ persuadeix lo antic *refraiñs*»),⁸⁰ a l'obra *Desengany del Apocalypsis* (1673), de Magí Cases («És la fi qual lo camí,/ segons lo comú *refrany*»)⁸¹ i en una de les còpies manuscrites, amb lletra probablement del segle XVII, de la comèdia *La infanta Tellina i el rei Matarot*, de Francesc Mulet (1624-1675):

Mai has provat llenya
tu en lo meu corral
ni mai t'he dat palla
com diu lo *refrany*.⁸²

D'aquest autor també tenim documentat el terme *adagi*, en el seu *Tractat del pet*, amb reserves pel que fa a la datació siscentista de la còpia conservada:

aquell *adagi* que indica
que la *Iglesia* no judica
lo que passa internament.⁸³

el qual ja havia estat recollit per P. Torra al seu diccionari, on l'entrada *dit* remet a *ditxo* i aquest s'hi presenta com a *sentència*.

D'altra banda, i feta la mateixa reserva anterior, en una còpia d'una altra comèdia del pare Mulet, *El romanç de Gaiferos i Melisenda*, trobem una primerenca utilització del castellanisme *ditxo*:

«GARÍ: Coent estic com un pebre.
«GAIF: I jo més calent que un all
que et pareix, Garí, del *ditxo*?»⁸⁴

Una altra documentació d'aquest barbarisme la trobem en el text que Modest Prats va considerar una primera redacció de la *Controvèrsia sobre la perfecció de l'idioma català* (circa 1730), de fra Agustí Eura, on llegim: «és acomodadíssim per la sacra poesia per moltes raons: 1a. perquè usa molts monosíl·labs, que donen lloc per a ensartar dins los versos més *ditxos*, agudeses i *sentències*»,⁸⁵ menció que no apareix al text de la *Controvèrsia* donat a conèixer per Josep Maria de Casacuberta:

79. Joan Carles i Amat va cursar la carrera de medicina a la Universitat de València i, segons que diu J. Vilar a les notícies que inclou en la seva edició dels *Quatre-cents aforismes catalans* (1918), als preliminars de l'obra *Fructus medicinae*, el mateix Carles i Amat diu: «aquests nostres fruits mèdics varem recullir-los amb els dits de nostre curt ingeni d'aquell jardí de la ciutat de València». Hi devia recollir també refranys?

80. J. ROMEU, *op. cit.*, vol. II, p. 91.

81. M. CASES, *Desengany del Apocalypsis* (edició facsímil: Sueca 1974), p. 18.

82. R. BELLVESER, *El «pare Mulet» (1624-1675). Un enigma desvelado* (València 1989), p. 270.

83. F. MULET, *Tractat del pet*, a cura de R. BELLVESER (València 1990), p. 33. L'editor assenyalava la citació al·ludeix a la màxima «De internis nemo judica nec Ecclesiam».

84. R. BELLVESER, *op. cit.*, p. 155.

85. M. PRATS, *Notes sobre la Controvèrsia sobre la perfecció de l'idioma català*, «Els Marges», 2 (1974), ps. 27-43. El text donat a conèixer per M. Prats ha estat publicat recentment per F. FELIU, S. MARTÍ, F. TEN i J. VICENS, *Tractat de nostra llengua catalana. Apologies setcentistes de l'idioma al Principat* (Vic-Girona 1992), ps. 103-113, tot considerant els editors que no es tracta d'una primera redacció de la *Controvèrsia* sinó d'un text posterior, que hi rep el títol d'«Epílogo de poesies varies».

«Vàries són les raons d'ésser l'idioma català molt acomodat a l'art de la poesia: entre altres és la primera constar de tants termes monosíl·labos, la brevetat dels quals dona fàcilment lloc a què puguin entrar en *menos versos més sentències* i agudeses».⁸⁶

Continuant amb el terme *refrany* i entrats ja al segle XVIII, a Barcelona, en un dietari versificat del setge de 1706, trobem aquesta referència:

Poc estreny qui molt abraça,
diu un *refrà* llemosí.⁸⁷

I a València, en una dècima de l'any 1715 dedicada a sant Vicent Ferrer, aquesta altra:

Aquell *refrany*, que a molts sega,
gos que lladra no mossega
que este gos mossega i lladra.⁸⁸

Nogensmenys, a Barcelona, en l'opuscle *Via fora als adormits* (1734) encara llegim aquesta menció al mot *proverbi*: «Que un avisat val per dos, oí en Catalunya per *proverbi*».⁸⁹

8. Predomini i decandiment d'adagi

El segle XVIII destaca, en el tema que ens ocupa, per la utilització arreu de Catalunya del mot *adagi*, que ja era usat en altres literatures a partir dels *Adagia* (1500) d'Erasme. Aquesta i altres obres de l'autor de Rotterdam exerciren una gran influència en la literatura paremiològica del seu temps, impulsaren i valoraren l'elaboració i la compilació de sentències i refranys i estengueren l'ús del mot *adagi* per designar-los. En francès, *Sentences notables, Adages et Proverbes* (1568), de G. Meurier; en espanyol, *Recopilación de refranes y adagios* (1599), de S. de Horozco; en portuguès, *Adágios Portugueses, reduzidos a lugares comuns* (1615), d'A. Delicado; en anglès, *Gnomologia, adages and proverbs* (1732), de Fuller; i en català, el *Tractat d'adages i refranys valencians* (1733),⁹⁰ de Carles Ros.

Al pròleg de la seva obra, C. Ros explicita diverses vegades la sinonímia d'*adagi* amb termes anteriors: «si l'*adage*, *proverbi*, o *refrany* (entre altres difinicions) és una *sentència* de llarg ús, comparada a d'allò que volem, o a les coses del temps, quant vinga l'ocasió pot molt bé usar cada u d'ell, sens que li sia menester saber on s'inventà, per quí, ni per què», i en fa una definició didàctica, la primera d'ençà de Ramon Llull, tret de l'esment de M. Ferrando de la Càrcel al caràcter pedagògic de les sentències rimades, que no assolía els trets definitoris de Ros:

86. J. M. DE CASACUBERTA, *Documents per a la història externa de la llengua catalana en l'època de la decadència*: La Controvèrsia sobre la perfecció de l'idioma català, d'Antoni de Bastero, «Revista de Catalunya», 17 (1925), p. 482. Una edició més recent, feta a la vista de les dues còpies manuscrites conservades de la *Controvèrsia*, es troba a F. FELIU i altres, *op. cit.*, ps. 67-101.

87. *Palinòdia Gallispana obligada cantar a impulsos del valor i fidelitat de la Nació Catalana* (Barcelona 1706); *vid.* J. RUBIÓ, *op. cit.*, vol. III, ps. 183-184.

88. *La insolent sàtira antiga*, a cura de R. BLASCO (Xàtiva 1984), p. 169.

89. M. DE RIQUER, A. COMAS i J. MOLAS, *Història de la literatura catalana*, vol. 5 (Barcelona 1985), ps. 44-48.

90. C. ROS, *Tractat d'adages i refranys valencians* (València 1736; edició facsímil: València 1979).

«*adage*, o *refrany*, no és altra cosa que una *sentència* que corre en boca de tots: una llum de la veritat manifesta, que tot lo món coneix ser així; puix són relíquies de l'antiga *philosophia* i en ells se *logren dos* coses molt lloables: l'una, dependre a lligir i escriure bé la llengua; l'altra, que tota la gent que no és estudiosa té en eixes doctrines sentencioses una raó que conclou i desenganya per a poder reptar o corregir los pares als fills, i els majors als menors...»

El fet que Carles Ros afirmés reiteradament la sinonímia d'*adagi*, *proverbi* i *refrany* pot ser degut a la voluntat de fer-se ressò dels diversos termes coneguts més o menys per tothom, però també fóra versemblant la possibilitat que, per tal d'incrementar el contingut culte de la seva vindicació idiomàtica, «perquè tinguessen tots una extensa pràctica de la llengua valenciana, per trobar-me empenyat en ella», volgués reforçar el mot *refrany*, de clares connotacions vulgaritzants, amb aquest altre d'*adagi*, d'originàries ressonàncies cultes, així com amb el títol de «tractat» donat al seu llibre.

És significatiu de la preocupació paremiològica dels ilustrats de l'època el fet que els germans Maïans recollissin refranys⁹¹ i que Marc Antoni d'Orellana escrivís un llibre intitulat *Adagis proverbials*,⁹² avui perdut. D'altra banda, el mallorquí fra Miquel Burguera (?-1725), a l'obra *Preceptes, elegàncies, calendes i frases que s'ensenyen en les escoles de gramàtica de la província de Sant Francesc de Mallorca*, intitula la llista de proverbis i frases fetes catalanes amb les corresponents llatines *Phrases perutiles et adagia venusta*.⁹³

Pel que fa als trets vugaritzants del terme *refrany*, cal remarcar que Lluís Galiana l'utilitzés en la seva *Rondalla de rondalles* (1767) com a mostra dels «modos de parlar vulgars» o «grosseres expressions» que cal evitar en el discurs culte. Així, diu de la tia Bajoana que «sempre que parlava, anaven els *refranys* a puntapeus, i tots estaven en la boca obrida, com uns enganypastors, oint-li aquells repents i flautades en què eixia».⁹⁴

Pere Serra i Postius (1671-1748) també utilitza en aquest sentit el terme *refrany* en un esborrany de *Discurs jocós*, on barreja col·loquialment i amb poca traça locucions, frases fetes i refranys, per tal d'explicar «ab estil jocós en català, en què consisteix la verdadera felicitat, allegant les opinions de filòsofs gentils i cathòlics; confirmant ses opinions ab *refranys* cathalans»⁹⁵ i, així mateix, a *Lo perquè de Barcelona* (1734-1747) Pere diu al seu criat Toni: «Què és axò, Toni? Jo·m

91. És coneguda la carta de Joan Antoni Mayans a Josep de Vega i Sentmenat, del 12-VIII-1783, en què, recordant el seu germa Gregori, diu: «*mi hermano i señor lo conservó de tal manera [el costum de parlar català] que lo último que pronunció fue decir a un amigo que le assistía: "Cuide'm vostè de Juan Antoni". Por último hizo en la conservación de su lengua lo que pudo, recogiendo refranes i modismos, i hasta lo menudo, pero especialmente, dejándose este ejemplo que imitar entre otros muchos.*» *Vid.* A. MESTRE, *Historia, fueros y actitudes políticas* (València 1970), ps. 272 i ss. *Vid.* també M. CONCA i V. SALVADOR, *Un document inèdit de Joan Antoni Maïans i Siscar*, «Actes del VIII Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes», vol. II (Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1989), ps. 121-133. *Vid.* també M. J. LAVILLA, *Los refranes y sentencias del canónigo Mayans*, tesi de llicenciatura, inèdita (Universitat de València 1989).

92. J. P. FUSTER, *Biblioteca Valenciana*, vol. II (València 1830; edició facsímil: València 1980), p. 355, dóna notícia que es tractava d'un volum en foli, manuscrit.

93. M. BURGUEA, *Preceptes, elegàncies, calendes i frases que s'ensenyen en les escoles de gramàtica de la província de S. Francesc de Mallorca* (Palma 1752).

94. LL. GALIANA, *Rondalla de rondalles* (València 1820; edició facsímil: Sueca 1971), p. 36.

95. *Vid.* K. BROWN, *Encara més sobre Pere Serra i Postius*, «Actes del VIII Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes», vol. II (Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1989), ps. 284-285.

pensava que no sabies sinó de *refrany*s i vulgaritats catalanes, mes ara veix que també estàs untat d'Història».⁹⁶

El terme *adagi*, que hem vist documentat al *Vigilant despertador* (circa 1623), ja apareix recollit, com a sinònim de *proverbi* i *refrany*, al *Dictionarium seu Thesaurus catalano-latinus* (1653) de P. Torra, segons observa J. Coromines. Posteriorment, el tornem a trobar, l'any 1718, en un manual de sermons del rector de Tàrraga J. Formiguera: «Aquell *adagi* comú que diu lo temor guarda la vinya, si per aquest temor entenem lo sant temor de Déu, i per la vinya entenem a cada una de nostres ànimes, és lo predit *adagi* una *sentència* infallible»,⁹⁷ i aviat el retrobarem no sols en contextos cultes sinó populars. En uns versos amb què el gremi de tintorers de València s'afegia a les celebracions per les noces de l'infant Sebastià, l'any 1738:

De nit tots los gats són *pardos*
diu lo *adagi* valencià,⁹⁸

i en els dels gremis de caixers i de moliners de la mateixa ciutat, el 1755, amb motiu de les festes del tercer centenari de la canonització de sant Vicent Ferrer:

L'abundància la fam mata
cert un *adage* ens ho diu.

Diu un *adage* vulgar:
a les tres, o mort, o pres.⁹⁹

D'aquesta època és també la composició *Rialles d'aquest món*, de Manuel Mas i Soldevila, que fou professor a la Universitat de Barcelona abans de ser suprimida per Felip V i que morí el 1748:

Riu tot lo món, per últim,
si és ver lo *adagi* antic
que l'una part del món
de l'altra part se riu.¹⁰⁰

En un romanç de 1780, del barceloní Ignasi Ferrerres, trobem:

Que les obres són amors
sabem que és *adagi* antic.¹⁰¹

En un col·loqui de 1787, del valencià Carles Leon:

96. Ramon D. PERÉS, *Un manuscrit català* Lo perquè de Barcelona de Pere Serra i Postius, «Memorias de la RABLB», vol. IX (1929), p. 57.

97. M. DE RIQUER, A. COMAS i J. MOLAS, *op. cit.*, vol. 5, ps. 446-447.

98. *Ibid.*, vol. 6, p. 206.

99. T. SERRANO, *Fiestas seculares con que la coronada ciudad de Valencia celebró el feliz cumplimiento del tercer siglo de la canonización de su esclarecido hijo y angel protector S. Vicente Ferrer, apostol de Europa* (València 1762; edició facsimil: València 1987), ps. 376 i 383.

100. M. DE RIQUER, A. COMAS i J. MOLAS, *op. cit.*, vol. 5, p. 380.

101. J. ROMEU, *op. cit.*, vol. II, p. 215.

adagis, conversacions,
poques collites, mals anys.¹⁰²

En un altre de Pasqual Martínez Garcia, sense data però de finals del XVIII o començaments del XIX:

Perquè allà diu un *adatge*:
de veres vénen les burles.¹⁰³

Entrats al segle XIX, a les *Conversacions entre Saro Perrengue i el doctor Cudol* (1820),¹⁰⁴ del valencià Manuel Civera, trobem encara:

A on no hi ha fre, no hi ha por
diu l'*adagi* valencià,
que la por guarda la vinya.

diu l'*adage* vulgar
quan més vell més cascavell.

Especialment interessant és el contingut paremiològic de la *Gramàtica i apologia de la llengua catalana* (1814),¹⁰⁵ de Josep Pau Ballot, el qual utilitza reiteradament els adagis com a font d'autoritat lingüística i ho diu, així mateix, reiteradament: «no uso ninguna veu cathalana que no puga assegurar-la o comprovar-la ab algun *adagi* o authoritat dels escrits cathalans» (p. XXVII); «comprovant-ho tot amb una multitut d'exemples, *adagis* i *proverbis*, que són lo depòsit i conservació de totes les llengües» (p. XLV); «m'*afiansava* ab abundància d'authoritats, *proverbis*, *adagis* i ab lo ús comú i constant de parlar» (p. 169).

Així mateix, Ballot ens n'ofereix una acurada definició de caire lingüístic, donant per establerta llur sinonímia: «Los *adagis*, *refrans* o *proverbis* són unes *sentències* breus, generalment rebudes, que passen d'uns a altres, de generació en generació, sempre les mateixes, inalterables i permanents; i contenen en totes les llengües la puresa del llenguatge, i contenen en poques paraules lo que los gramàtics en llargues i penoses regles» (p. XLV), sinonímia que fa extensiva, indirectament, al terme *aforisme*, el qual hi és usat en introduir un parell d'exemples: «diu lo *aforisme*: canten papers i menten barbes» (p. 35); «com se veu en los *aforismes*: no mires coses profanes, ni oigues paraules vanes» (p. 67).

A la mateixa època, a València, J. M. Sanelo recollia al seu diccionari inacabat la sinonímia *adagi/adaig/refrà*, mentre que hi mantenia com a independents *proverbi* i *aforisme*.¹⁰⁶

El segle XIX, reapareix dins dels textos literaris el terme *refrany*, el qual, per

102. M. DE RIQUER, A. COMAS i J. MOLAS, *op. cit.*, vol. 6, p. 435.

103. *Ibid.*, p. 440.

104. *Collecció de varies conversacions alusives al nou sistema constitucional que passaren entre els dos acreditats patriotes Saro Perrengue, carreter del poble de Godella, i el doctor Cudol, abogad d'esta ciutat de València* (València 1820; edició facsimil: Sueca 1976).

105. J. P. BALLOT, *Gramàtica i apologia de la llengua catalana* (Barcelona 1814) edició facsimil a cura de M. SEGARRA: Barcelona 1987.

106. J. GULSOY, *El diccionario valenciano-castellano de M. J. Sanelo* (Castelló de la Plana 1964).

les dades que tenim, havia estat bastant substituït per *adagi* durant el segle XVIII, mentre que *adagi* tindrà una regressió al llarg del XIX i passarà a formar part, tot sol o com un sinònim més, dels títols dels compendis paremiològics. Esperem que l'aportació de més documentació confirmi aquestes hipòtesis.

Com a mostres d'aquest renovellat ús del mot *refrany* en el primer terç del segle XIX, citarem la *Comèdia del misser fet misser*, del mallorquí Guillem Roca i Seguí («¿Fos possible? Senyor, qui no se cansa,/si hem de creure el *refrany*, quant vol *alcansa*»),¹⁰⁷ l'*Entremès de na Vetlòria* («i que bé diu es *refran*:/que s'ase sol dur sa llenya/i no se sol escaufar»)¹⁰⁸ i la *Tercera conversa entre Albert i Pasqual* (1823), del frare de Solsona Tomàs Bou («¿saps que diuen los *refrans*?/Tras la creu està el diable»).

Com a exemple que el mot *adagi* perdura en els títols, a l'obra manuscrita en tretze volums, del primer terç del segle XIX, *Misceláneas históricas baleáricas*, del mallorquí Lluís de Vilafranca, s'hi reproduïx la segona part de *Rondaia de rondaies*, de Guillem Roca i Seguí, amb el títol de *Relación del Dr. Guillermo Roca con muchos adagios mallorquines*,¹¹⁰ i s'hi encabeix amb el nom d'*adagios* el recull extret, i adaptat «a la frase mallorquina», del *Diccionario catalan-castellano-latino* (1803-1805), de J. Esteve, J. Bellvitges i A. Juglà.¹¹¹

Així mateix, Pere Antoni Figuera va intitular el recull que inclogué com a apèndix a la fi del seu *Diccionari mallorquí-castellà* (1840) *Collecció de vários adagis mallorquins-espanyols posats per la primera síl·laba ab que comencen, i d'una o altra frase*.¹¹² I al cos del diccionari, el terme que defineix és *adagi* («sentència breu i aguda») mentre que *proverbi* i *refrany* els remet al primer.

Altrament, entre aquestes primeres compilacions bilingües vuitcentistes hi ha el *Diccionario de refranes catalanes y castellanos* (1831), recopilats i publicats per D. J. A. X. i F.,¹¹³ i la *Colección de refranes castellanos-catalanes* i *Colección de refranes catalanes-castellanos*, que inclogué Magí Ferrer com a apèndix als seus respectius diccionaris de 1847 i 1854.¹¹⁴

Amb tot i amb això, *adagi* manté la seva preeminència, potser només derivada de l'ordre alfabètic, ja que als diversos diccionaris de l'època, tal com hem vist al de P. A. Figuera, és el terme que s'hi defineix més extensament i alguns dels altres hi són remesos com a sinònims. Així, al *Diccionari català-castellà-llatí-francès-italià* (1839),¹¹⁵ fet per «una societat de catalans», *adagi* és definit com a «sentència breu, comunament rebuda, i que per *lo* regular conté algun avís o precepte moral»; *proverbi* hi és presentat com a «sentència, adagi o refrà»; *refrany* (en realitat, *refrà*), «*lo ditxo* agut i sentenciós d'ús comú»; i *sentència*, «*ditxo* grave i breu que enclou doctrina o moralitat».

107. A. SERRÀ-CAMPINS, *Teatre burlesc mallorquí 1701-1850* (Barcelona 1987), p. 128.

108. A. SERRÀ-CAMPINS, *Una imitació catalana d'El dragoncillo de Calderón*, «*Randa*», 17 (1975), p. 106.

109. *Poesia neoclàssica i pre-romàntica*, a cura de J. MOLAS (Barcelona 1968), p. 99.

110. *Vid.* J. VIDAL ALCOVER, *Rondalles de rondalles (dues narracions parèmiques de Guillem Roca i Seguí)*, «*Randa*», 6 (1977), p. 104.

111. *Vid.* A. LL. FERRER, *Refransys i locucions del Diari de Buja*, «*Randa*», 9 (1979), p. 84.

112. P. A. FIGUERA, *Diccionari mallorquí-castellà* (Palma 1840; edició facsimil: València 1991), ps. 598-614.

113. J. M. SBARBI, *Refranero general español*, vol. IX (Madrid 1878), ps. 185-231.

114. M. FERRER, *Diccionario castellano-catalán* (Barcelona 1847), ps. 689-749, i *Diccionario catalán-castellano* (Barcelona 1854), ps. 663-688.

115. *Diccionari català-castellà-llatí-francès-italià* (Barcelona 1839).

Al *Diccionari de la llengua catalana* (1839),¹¹⁶ de P. Labèrnia, *adagi* és definit com a «expressió allegòrica, breu i sentenciosa», mentre que de *proverbi* diu: «Adagi, refran, sentència»; de *refrany/refrà* fa la remissió a *adagi*, i de *sentència*, diu: «Ditxo que conté alguna doctrina o moralitat».

Al *Diccionario valenciano-castellano* (1851),¹¹⁷ de J. Escrig, *adage/adaig/adagi* hi és presentat com a «*sentencia breve, comúnmente recibida y, las mas veces, moral*»; *proverbi*, com a «*sentencia, adagio o refrán*»; *refrà/refrany*, com a «*Dicho agudo y sentencioso de uso común. Lo mismo que adagi, adage y proverbi*»; i per a *sentència* reproduceix les definicions dels anteriors diccionaris.

Al *Diccionario general valenciano-castellano* (1891),¹¹⁸ de J. Martí Gadea, *adage* és «*Sentencia breve y familiar, admitida y las mas veces moral, que indica la conducta que se debe seguir en determinados casos*»; *proverb/proverbi* és «*Sentencia, adagio o refrán*»; i a *refrà/refrany* ja no fa la remissió sinonímica i es limita a reproduir la definició dels diccionaris castellans, ja plagada abans per J. Escrig.

Ressenyem que, l'any 1875, encara trobem un ús literari ben viu del mot *adagi* al títol i al contingut de l'article *Adagis catalans*,¹¹⁹ de Salvador Genís, el qual, d'altra banda, s'hi planteja la qüestió de la sinonímia en aquests termes: «No es avui nostre intent, ni tampoc estaria a l'alcans de nostres escasses llums en la matèria, fer la deguda distinció entre els diferents sentits que els filòlegs atribueixen a les veus *adagi, refrà i proverbi* [...] Considerant-las, doncs, com a sinònimes...» Aquest mateix autor, en publicar un *Vocabulario catalán-castellano*, dins el llibre *El auxiliar del maestro catalán en la enseñanza del castellano* (1883), hi afegeix un apèndix que intitula *Refranes catalanes con sus equivalentes castellanos*, mentre que l'any 1910, en publicar solt el seu *Vocabulari català-castellà* amb el mateix apèndix ampliat, aquest hi és presentat com a *Adagis catalans ab els seus equivalents castellans*.

9. Especialització o sinonímia

Pel que fa a termes paremiològics no esmentats fins ara, cal destacar que J. Martí Gadea és el primer lexicògraf català que introdueix el mot *parèmia*, definit com a «*expresión o locución proverbial*», ja que P. Labèrnia es va limitar a donar *paroemia* i *paraemia* com a equivalents llatins de *proverbi* i *refrany*. Val a dir que, com a intent de buscar un terme que englobi el gènere, *parèmia* pot ser el més adequat, justament perquè és el menys connotat per l'ús.

El primer recull paremiològic de temàtica especialitzada que apareix en la història de la paremiologia catalana és el de Narcís Fages de Romà, el qual, amb la seva *Cartilla rural en aforismes catalans* (1849),¹²⁰ confessa que s'ha decidit «a forjar *proverbis* i a penetrar atrevit en lo domini del savi dels savis, del rei Salomó» i que pretén «vulgaritzar los preceptes del bon cultiu [...] subjectant-me a la mesura i consonància de l'*aforisme* [...] i haver observat lo aficionat que és lo pagès als vocables o *aforismes*».

Així mateix, cal destacar que Cels Gomis, a la seva *Botànica popular* (1891),¹²¹

116. P. LABÈRNIA, *Diccionari de la llengua catalana* (Barcelona 1864-65, segona edició).

117. J. ESCRIG, *Diccionario valenciano-castellano* (València 1887, tercera edició; edició facsímil: València 1987).

118. J. MARTÍ GADEA, *Diccionario general valenciano-castellano* (València 1891).

119. S. GENÍS, *Adagis catalans*, «La Renaixença», vol. v, núm. 14 (Barcelona 1875).

120. N. FAGES DE ROMÀ, *Cartilla rural en aforismes catalans* (Figueres 1849; edició facsímil: 1984).

121. C. GOMIS, *Dites i tradicions populars referents a les plantes* (Barcelona 1983).

va utilitzar invariablement el mot *aforisme* i que Oleguer Miró va intitular el seu recull temàtic *Aforística mèdica popular catalana* (1900),¹²² seguint una tradició secular en aquesta matèria. És per això, probablement, que Pompeu Fabra féu una definició diferenciadora d'*aforisme*, la més adequada, al nostre entendre, de totes les que hem vist: «En alguna ciència o art, proposició enunciativa sota forma de màxima.»

Abans, però, amb el reviscolament cultural que comportà la Renaixença, en el darrer terç del segle XIX i a la primeria del XX, l'interès per la paremiologia es multiplicà i els reculls i llurs autors, àdhuc als títols, posen de manifest una àmplia sinonímia terminològica, fruit probablement de les diverses fonts orals i escrites de cadascú.¹²³ Una altra mostra d'aquesta hiperlexicalització de les parèmies ens la donen les respostes dels col·laboradors a l'enquesta de Sebastià Farnés per fer el *Corpus paremiològic català*. El qüestionari demanava detalladament que s'omplís una fitxa per a cada «frase, refrà o dita» recollida i, entre setanta-vuit informadors, quaranta-tres hi enviaren *refranys*; disset, *dites*; deu, *frases*; vuit, *proverbis*; vuit, *adagis*; sis, *parèmies* i quatre, *aforismes*. El terme *refrany*, afavorit pel plantejament de l'enquesta, hi predomina clarament.¹²⁴

Malgrat la seva opció especialitzada en favor d'*aforisme*, el mateix O. Miró, al discurs-pròleg de la seva obra adés esmentada, explicita aquesta sinonímia: «Per mi, com *casí* bé per tothom, se poden pendre per sinònimes, encara que rigorosament no ho sien, les veus *aforisme*, *refrà*, *adagi*, *proverbi*, *màxima* i *apoteagma*.»¹²⁵

Sobre l'ús dels termes *apoteigma* i *màxima* no hem remarcat llur preeminència en una època o una altra perquè no la tenen, ja que, en llurs esparses textualitzacions, sempre han mantingut, si fa no fa, el concepte originari de pensaments atribuïbles a filòsofs o moralistes clàssics, especialment pel que fa al primer, que és el terme que invariablement ha estat usat, sempre en registres cultes, per a la frase d'autor conegut i tingut per savi.

El segle XX hom troba emprat el mot *paremiologia* per referir-se als estudis relatius als refranys.¹²⁶ Amb tot, *fraseologia* és un altre terme globalitzador de la disciplina que estudia no sols els refranys sinó també les frases fetes, els modismes, les locucions, els girs i, en general, les expressions codificades del discurs; aquest terme gaudeix d'una àmplia acceptació en la lingüística europea del segle XX.

Pel que fa als compiladors catalans d'aquest segle, com ara R. Font, A.

122. O. MIRÓ, *Aforística mèdica popular catalana* (Barcelona 1900).

123. J. PEPRATX, *Ramellets de proverbis, màximes, refrans i adagis* (1880); M. BERGNES, *Col·lecció de proverbis, màximes i adagis catalans* (Perpinyà 1882); F. LLAGOSTERA, *Aforística catalana, o sia, col·lecció de refranys populars catalans* (Barcelona 1883); S. A. SAURA, *Refrans, adagis, proverbis, aforismes, frases proverbials, etc.*, apèndix del *Diccionari manual de les llengües catalana-castellana* (Barcelona 1886); A. BULBENA, *Aforismes i proverbis històrics i tradicionals* (Barcelona 1900); J. MARTÍ GADEA, *Adages i refranys*, dins *Ensisam de totes herbes* (València 1891; edició facsímil: València 1991); J. CODINACH, *Aplec de sentències i pensaments de filòsofs insignes vestits a la catalana i seguits d'alguns aforismes catalans* (Barcelona 1903); J. M. BORDAS, *Enfilall de proverbis i adagis filosòfics populars* (Canet de Mar 1912).

124. Vid. LL. CALVO, *Catàleg de materials etnogràfics de l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya* (Barcelona 1990), ps. 17-31.

125. O. MIRÓ, *op. cit.*, p. 35.

126. S. FARNÉS, *Assaig de paremiologia comparada* (Barcelona 1913); A. BULBENA, *Assaig de bibliografia Paremiològica catalana* (Barcelona 1915); J. PONT, secció anomenada «paremiologia» dins *Arxiu de tradicions populars* (Barcelona 1928-1935; edició facsímil: Palma de Mallorca 1980); M. CONCA, *Paremiologia* (València 1987).

Bergós, F. Camps i Mercadal, E. Alberola, A. M. Alcover i F. de B. Moll, E. Bayerri, J. Amades, M. Sanchis Guarner, E. Soleriestruch, M. Fuster, M. Blanc, J. Pons, C. Martí i M. Conca, el mot *refrany* i el seu derivat *refranyer* han estat els més utilitzats.¹²⁷ Tanmateix, també hi ha hagut autors, com ara A. Rovira i Virgili i S. Perramon, que han preferit altres termes,¹²⁸ especialment, com és natural, els qui han conreat el gènere proverbial de creació, entre els quals J. Collell, J. Verdaguier, P. Gener, R. Miquel i Planas, A. Llanas, S. Rusiñol, J. Puntí, M. Costa i J. Fuster.¹²⁹

De fet, la qüestió de l'autoria ens permet d'establir una classificació dels termes paremiològics actuals de la següent manera:

apoteagma/màxima/sentència/aforisme/proverbi/adagi/refrany

que va des dels *apotegmes*, que sempre tenen autor, als *refrany*s, que mai no en tenen. A l'entremig, hi ha una gradació de major a menor possibilitat d'autor: *màximes*, *sentències* i *aforismes* són originàriament d'autor conegut, tot i que poden circular amb referència a l'autor o, ben sovint, sense tal menció; *proverbis* i *adagis* poden ser d'autor o anònims i, en aquest darrer cas, són equivalents a *refrany*s. Quant a l'especialització dels termes en cultes i populars, podríem aplicar-hi, aproximadament, la mateixa gradació.

10. «A dita de tots»

El lector haurà pogut observar que hi ha un terme que, tot i ser d'ús general avui i d'haver estat emprat diverses vegades per nosaltres, no ha aparegut documentat en cap dels períodes del nostre itinerari històric. Ens referim a *dita*, que no trobem usat en el sentit de *proverbi* fins a la fi del segle XIX. Amb aquest significat és recollit tímidament per Fabra («allò que hom diu, especialment sentència, opinió») i per Alcover-Moll («locució o frase feta que es diu comunament; frase feta, sentència d'ús general»). Anteriorment, el que sí que hem trobat documentat, àdhuc als diccionaris, és el barbarisme *ditxo*, que és presentat en el Labèrnia com a sinònim d'*adagi* i de *sentència*, mentre que a l'entrada *dita* dona la

127. R. FONT, *Refrany*s de la llengua catalana (Barcelona 1900; edició facsímil: Sant Cugat del Vallès 1984); A. BERGÓS, *Col·lecció de refrany*s catalans, dins *Jocs Florals de Lleida* (Lleida 1916); F. CAMPS I MERCADAL, *Refrany*s, dins *Folklore menorquí (de la pagesia)* (Maó 1918; edició facsímil 1986), ps. 273-332; E. ALBEROLA, *Refranyer valencià* (València 1928); A. M. ALCOVER I F. DE B. MOLL, *Diccionari català-valencià-balear* (Palma de Mallorca 1926-1962); E. BAYERRI, *Refranyer català de la comarca de Tortosa* (Tortosa-Barcelona 1936-1979); J. AMADES, *Refranyer*, dins *Folklore de Catalunya* (Barcelona 1951); M. SANCHIS GUARNER, *Calendari de refrany*s (Barcelona 1951); *Cinc mil refrany*s catalans (Barcelona 1965); E. SOLERIESTRUCH, *Refranyer de la Ribera* (Albéric 1980); M. FUSTER, *Refranyer popular de l'illa de Mallorca* (Palma de Mallorca 1979-1981); M. BLANC, *Refranyer del Mataranya* (Barcelona 1983); J. PONS MOYA, *Dites i refrany*s menorquins (Ciutadella 1984); C. MARTÍ I ADELL, *El nostre refranyer* (València 1988); M. CONCA, *Els refrany*s catalans (València 1988).

128. A. ROVIRA I VIRGILI, *Adagis*, apèndix al *Diccionari català-castellà* (Barcelona 1914); S. PERRAMON, *Proverbis, dites i frases fetes de la llengua catalana* (Barcelona 1979).

129. J. COLLELL, *Nou fra Anselm. Llibre de bons consells* (Vic 1870); P. GENER, *Consells, màximes i veritats* (Girona 1881); A. LLANAS, *Pensaments en vers* (Madrid 1895); J. VERDAGUER, *Aforística*, dins *Folklore* (Barcelona 1907); R. MIQUEL I PLANAS, *Les confidències d'en Joan Bonhome, seguides dels seus pensaments* (Barcelona 1919); S. RUSIÑOL, *Màximes i mals pensaments* (Barcelona s. d.); J. PUNTÍ, *Faules i moralitats* (Barcelona 1959; primera edició: 1930); M. COSTA, *Conceptes i dites de Martí Rialp* (1938; tercera edició: Barcelona 1988); J. FUSTER, *Consells, proverbis i insolències* (Barcelona 1968).

definició corresponent al seu significat aleshores habitual («lo preu que el comprador posa a lo que es ven i arrenda»), alhora que hi inclou la locució «a dita de tots», això és, «que alguna cosa es té generalment per certa i vertadera per assegurar-ho quasi tots». Més explícit és encara el diccionari fet per «una societat de catalans», el qual presenta el mot *dit* com a antic i el remet expeditivament a *ditxo*.

Fet i fet, la nostra hipòtesi és que, com a terme paremiològic, més o menys sinònim de *proverbi*, *refrany* o *adagi* (però també de locució o frase feta), *dita* és un terme nou adoptat precisament per evitar el barbarisme *ditxo*. Altrament, no tindria sentit la introducció d'un altre terme per anomenar la mateixa cosa que ja comptava amb una munió de sinònims. I el mot *dit* ja no podia fer aquesta funció substantiva perquè havia perdut, feia segles, la seva significació com a sentència i, doncs, se'ns havia quedat massa fixat a les mans. Remarquem, d'altra banda, que aquesta abundància de termes més o menys sinònims per anomenar les expressions codificades és una mostra de l'interès experiencial i cultural que aquestes susciten entre els usuaris.¹³⁰

De la Renaixença ençà, a diferència dels períodes anteriors, on cercàvem els termes paremiològics en textos literaris, ens hem centrat en l'anàlisi dels diccionaris i de la nombrosa bibliografia paremiològica, i creiem que açò ha estat suficient per tal d'escatir la significació dels termes paremiològics i llur incidència d'ús. Tot i això, treballs ulteriors podran confirmar o no el que diem.

Entre aquests treballs futurs, ¿com no fer menció de la suggestiva aventura de recórrer en el temps i en l'espai català les peripècies d'ús, no ja dels termes paremiològics, sinó de les parèmies mateixes? Veure les diferents variants en què es presenta un proverbi, els diferents o similars contextos en què s'insereix, els autors que l'usen, llur intenció didàctica, poètica, satírica, etc. és un programa feixuc però apassionant. Perquè és interessant trobar que Ramon Muntaner ja deia: «d'aquell mal mor hom de què hom ha paor»; i Anselm Turmeda repetia: «del mal que hom té por, d'aquell mateix mor»; i Joanot Martorell ratificava: «del mal que hom té por, d'aquell hom se mor». I, com aquest, molts altres exemples d'una riquesa paremiològica catalana encara per explotar.

MARIA CONCA i JOSEP GUIA

130. Vid. R. FOWLER, *Linguistic criticism* (Oxford 1986), ps. 151 i ss.